

'שכולים מדרגה שנייה': משפחות חללי הטרור והפסיכולוגיה הפוליטית של השיקום

אודי לבל

'איננו רוצים ביטוח לאומי,
יקירינו נפלו על משמר המולדת,
אנו רוצים שמשרד הביטחון יטפל בנו'
(משפחות נרצחי טרור, הכנסת, 3 בינואר 1973)

מבוא

ב-18 ביולי 1995 יצאו אוהד בכרך ואורי שחור לטיול בוואדי קלט הסמוך לירושלים, טיול שהסתיים ברציחתם בידי מחבלים כששהו על שפת הברכה בוואדי. בניגוד לאוהד, שגויס לצה"ל שבועיים קודם לכן ועל כן הוכר כחלל צה"ל ומשפחתו – כמשפחה שכולה, לא היה אורי חייל ולא הוכר כחלל ממלכתי. כיום לא רק שהמשפחות מטופלות במוסדות שונים ואתרי הקבורה שלהם שונים, רק אוהד זוכה להנצחה ממוסדת כחייל שנפל על משמרתו, ואילו אורי עתיד היה להיהפך לחלל שקוף, חסר נוכחות בתודעה הציבורית, ללא הדימוי ההרואי-לאומי העוטף את חברו אף שמת באותן נסיבות ממש. העימות, שהתעצם בתקופת אינתיפאדת אל-אקצה (2000), בין משפחות חללי הטרור לארגוני השכול הצבאי ומשרד הביטחון בשל תביעתן של הראשונות להיכלל ב'משפחת

* המאמר מבוסס על מחקר בתמיכתו של מנהל המחקר והתכנון בביטוח הלאומי, ירושלים. תודה לגורמים המקצועיים במוסד הביטוח הלאומי, תודה ל'שלושת האבות' (יוסי צור, יוסי מנדלביץ ורון קרמן), שאפשרו לי להישקף לפועלם ולתיעוד שברשותם; תודה לכל המרואיינים והארכיונאים בלשכות השיקום של משרד הביטחון, בארכיון הכנסת, בארכיון מעריב, בארכיון הביטוח הלאומי ובספריית המכללה האקדמית בית ברל. תודה מיוחדת למיכל ונחוצקר, עוזרת המחקר, על הסיוע בעשייה הארכיונית ובליקוט המקורות. תודה גדולה לקרן גליקליך על הסיוע המקצועי בעריכת המאמר והבאתו לידי בשלות. תודותיי הכנות לחברי וחברות מערכת כתב העת על ההשקעה המרובה בשיפוט המאמר ובעידודי לצאת אל עבר שיפורו.

השכול' ובזיכרון הממלכתי – שמאז הקמת המדינה מזוהה עם השכול הצבאי – הוא הזדמנות להיחשף לרובדי עומק של תרבות השכול הישראלית בפרט והתרבות הפוליטית הישראלית בכלל. רבדים אלה מעניקים לא רק משקל סמלי והון תרבותי מועדף ל'נופלים בקרב', אלא אף, כמו שיומחש במאמר זה, הם משאבי שיקום מועדפים.

במקרה הישראלי מדובר בתוצרים של חברה המאורגנת סביב מיליטריזם תרבותי¹ (Carmi and Rosenfeld 1999; Kimmerling 1993) ואזרחות רפובליקנית² (Dagger 2002) – יסודות קבועים הנשמרים גם כשהחברה נחשפת למגמות של גלובליזציה, הפרטה, אינדיבידואליזציה ותהליכי שלום (Peled 2008). במרחב ציבורי שכזה הממסד הביטחוני (בעיקר הצבא ומשרד הביטחון) הוא מה שאכנה 'מוסד ממסגר'³ – ארגון בעל משמעות פסיכו-פוליטית, שנוסף על היותו ספק הביטחון הוא גם סוכן תרבותי⁴; ערכי וסמלי, המספק את הנרטיבים המקובלים למסגור סוגיות אזרחיות טהורות ונתינת הפרשנות להם. ככזה הממסד הביטחוני מעצב את 'החשיבה החברתית' בלשונו של מוסקוביץ', זו המבוססת על הייצוגים החברתיים המשותפים לקהילה – אלה שבמרחב המאופיין במיליטריזם תרבותי מתקשרים לצבאיות (Moscovici 1984). מצב זה מביא לידי כך שההיגיון הצבאי מועתק אל תחומים אזרחיים מובהקים.

שילוב של שני המאפיינים – מיליטריזם תרבותי ואזרחות רפובליקנית – מביא לידי 'אזרחות הייררכית' (Castles 2005), אזרחות שבה תהליכים של ריבוד, הכלה של קבוצות בשיח המרכזי וזכאות לתגמולים קונקרטיים וסמליים מתרחשים מתוך התייחסות לאתוס הצבאי. כמו שהיטיב לזהות קימרלינג: 'ככל שמעמד, שכבה, קבוצה או אדם יהיו מקורבים יותר לאזורים המזוהים עם "ביטחון" – קרבתם אל ה"קדושה" תהיה רבה יותר' (Kimmerling 1993: 130). ואכן, המזוהים עם המוסד הצבאי – לוחמיו, מפקדיו, משפחות חייליו ובעיקר משפחות חלליו – הם המסומנים כבעלי 'המעלה האזרחית האולטימטיבית'

1 מיליטריזם תרבותי – מצב שבו התרבות, הגבוהה והפופולרית, מאורגנת ישירות או בעקיפין סביב ערכים צבאיים ועושה לשעתוק ההווה הצבאית כהיבט מרכזי באתוס הלאומי. כך למשל המורשת הצבאית נוכחת בתרבות הפנאי (בטילים לאתרי קרבות, בביקורים במוזאונים של משרד הביטחון, בתערוכות תצלומי מלחמה ובהווי הצבא), בזמר (מעמדם הייחודי של יוצאי להקות צבאיות ושל שירים המתכתבים עם הווי לאומי-צבאי) ועוד.

2 אזרחות רפובליקנית – דגם אזרחות שבו קבוצות אזרחים מתוגמלות בהתאם למידה שהם מגשימים את ערכי המדינה ואת יעדיה הקולקטיביים כמו שהגדירו אותם האמונים על 'הרצון הכללי' – קרי ראשי הממסד. תפיסה זו נותנת לגיטימציה להנהיג מדיניות חברתית דיפרנציאלית (ולא אוניברסלית), המעניקה זכויות שונות לאוכלוסיות שונות על פי תרומתן ל'טוב החברתי'. בישראל למשל יש זכאויות הניתנות רק למשרתים בצבא או לחלופין דרגה בכירה בצבא מעניקה 'כרטיס כניסה' לזירה הפוליטית, הציבורית והעסקית.

3 בדומה למה שדניאלי כינתה 'מוסד חברתי-פוליטי' (Danieli 1995: 209).

4 ליסק כינה מוסד שכזה 'הרגולטור העליון של מערכת האמונות' (ליסק 1997: 657) – מוסד המחזיק במה שבורדיה כינה 'הביטוס' (Dumais 2000) (habitus) או בלשונו של דוורגה 'הפקטור הסוציולוגי' (Duverger 1972).

(civic virtue), אותה תכונה או חוויה המסמנת את המחזיקים בה כבעלי סטטוס מועדף (Soysal 1997: 21).

העיסוק המחקרי ביחסי צבא-חברה בישראל מתמקד בדרך כלל בהשלכות של העתקת ההיגיון הצבאי למגוון תחומים אזרחיים,⁵ אבל השפעת המוסד הצבאי, וליתר דיוק התרבות הביטחונית-צבאית, על תחום הרווחה, ובכלל זה על תחום השיקום, טרם נבדקה. תחום השיקום נתפס בלתי רלוונטי לחקר התרבות הצבאית והשלכותיה, לפחות בכל הקשור להתקיימותה במחוזות האזרחיים. עובדים סוציאליים, פסיכולוגים שיקומיים ושאר פעילי שיקום זוכים להכשרה פרטנית-קלינית, כזאת שאינה כוללת היחשפות לדיסציפלינת התרבות או מדע המדינה (וייס-גל 2005; שפירו, שרר, קורין-לנגר ווייס 2002). הדבר מונע מהם את ההבנה שביישום תפקידם ובהשתייכותם הארגונית יש כדי לשעתק תרבות פוליטית הגמונית, ואינו מאפשר להם להיחשף לקשר שבין שיקום מטופליהם ובין סוגיות הקשורות לזיכרון הקולקטיבי, לתרבות ולפסיכולוגיה הפוליטית. לנושאים אלה מתכוון לתרום המאמר.

אבדן 'לא מוקר' (חסר הוקרה)

חוקרי השיקום והרווחה הישראלים מכירים את הביטוי 'אבדן לא מוכר' כגרסה המקומית השכיחה למושג Disenfranchised grief (Doka 1989). הכוונה לאבדן שאינה זוכה להכרה על ידי המדיניות החברתית ועל כן המתמודד עמו נותר חסר זכויות וחסר תמיכה ממוסדת. כך למשל הוא אינו זכאי להיעדר ממקום עבודתו כדי להתאבל, אינו זכאי לליווי של עובדי שיקום ואינו זכאי לעזרה פיננסית.⁶ על פי דוקה, אותו אבדן לא מוכר הוא תוצר של מדיניות חברתית וציבורית, מה שמוביל לידי כך שההתמודדות עמו היא 'צער מוחבא' על 'אבדן שקוף', כזה שהכלל אינו מודע אליו או נמנע מלהכיר בו, וודאי שלא לתמוך בחווה אותו.

בהשלמה למושג 'אבדן לא מוכר' אבקש להציע כאן מושג נוסף: 'אבדן לא מוקר' (Unhonored grief), אבדן חסר הוקרה. במילים אחרות: אינני מבקש להצביע על אבדנים שהמדינה או הציבור אינם מודעים לקיומם, אלא על אלה שלשיטתם של המתמודדים עמם אינם מזוכים אותם במידה מספקת של הוקרה, כבוד ומעמד חברתי. תחושתם זו היא תוצר של מה שמכונה בפסיכולוגיה החברתית 'קיפוח יחסי', קרי השוואת המצב

5 ראו למשל את הקובץ שערכו גבריאל שפר ואורן ברק (Sheffer and Barak 2010) ובעיקר את הספר צבא שיש לו מדינה (שפר, ברק ואורן תשס"ז), ששמו מלמד על מגמה מחקרית זו.
6 על השימוש הרווח בביטוי ראו בעבודת הדוקטור החלוצית של ברי-נרב (2007) על בנות זוג שאיברו את יקיריהן בשירות צבאי. סקירה של השלכות שיקומיות של תופעה זו ראו אצל Lebel, forthcoming.

החברתי – ובמקרה זה מידת ההוקרה הציבורית שהם ויקיריהם המתים זוכים לה (בזיכרון הקולקטיבי, בתרבות, בחברה ובתקשורת) – ביחס ל'אחרים משמעותיים' (מתים אחרים ובני משפחותיהם), שללא הצדקה, לשיטתם, מצויים מעליהם במדרג ההוקרה. באמצעות מושג זה ינסה המאמר לאפיין את תחושתן ואת התנהגותן של משפחות נרצחי הטרור בישראל – משפחות שאין לגרוס כי הן מתמודדות עם אבדן לא מוכר, שכן הציבור והמדיניות החברתית מכירים באבדן – אך כמו שאטען, הן מלינות על שהן מתמודדות עם 'אבדן לא מוקר', שכן ביחס לאחר המשמעותי שלהן – משפחות חללי צה"ל – אבדן נמוך יותר במדרג התרבותי. הבדל זה מתבטא בשני מישורים: האחד – נחיתות נרצחי הטרור ביחס לחללי צה"ל בזיכרון הקולקטיבי ובהנצחה הממלכתית; והאחר – הבידול השיקומי בין משפחות נרצחי הטרור, הנמנות עם משוקמי הביטוח הלאומי לצד משפחות שחוו אבדן שלא על רקע לאומי, ובין משפחות חללי צה"ל, המטופלות במוסד שיקומי אקסלוסיבי, שהנמנים בו זוכים לא רק לסל שיקום אטרקטיבי יותר, אלא גם למסגור (framing) נעלה יותר ולהוקרה בתרבות הישראלית. חללי צה"ל – בין שנהרגו בנסיבות מבצעיות ובין שנהרגו בנסיבות לא צבאיות (מה שמאפיין את רוב החללים) – מצטרפים לאוכלוסייה המכונה 'חללי מערכות ישראל' ומשפחותיהם מצטרפות ל'משפחת השכול', ואילו משפחות נרצחי הטרור, גם אם איבדו את יקיריהן בנסיבות זהות לאלה שבהן נהרגו אחרים מחללי צה"ל, אינן זוכות להיכנס לאותה קטגוריית זהות.

דרך ההוויה של האבדן הלא מוקר יובהר במאמר הקשר שבין שדה הטרואמה והשיקום מאבדן ובין שדה התרבות, הזיכרון הקולקטיבי, הפוליטיקה הסימבולית והמדיניות הציבורית מתוך בחינת הקשר שבין הזכאות להשתייך לזיכרון הקולקטיבי ולהנצחה הלאומית ובין האפקטיביות של עיבוד האבדן, ההחלמה והצמיחה לאחר הטרואמה (post traumatic growth). מושג נוסף שיעשה בו שימוש הוא מה שאכנה 'שכול אנטי-הגמוני' (Counter-hegemonic bereavement) – שכול שהמסד מעדיף להותיר מחוץ לסגר הזיכרון (memory closure). מושג זה יבהיר מדוע קבוצות מסוימות נדרשות לשאת 'אבדן לא מוקר' מתוך הטענה שמדובר ב'מחיר' של החלטות המסד ההגמוני, הרואה בהנצחה ובהוקרה של מתים מסוימים ערעור על הנרטיבים הדומיננטיים המשמשים בסיס לשעתוק מבנה הכוח החברתי. בישראל, כמו שאפרט, השכול של משפחות נרצחי הטרור הוא אנטי-הגמוני שכן הוא מערער על תפיסת הביטחון והמקלט הבטוח של הציונות, על התפיסה החברתית שכל חללי צה"ל 'ציוו לנו את החיים', על המעמד המועדף ועל ההון הסימבולי המוקנה למשפחות חללי צה"ל, המעוניינות להקטין את המתברכות באותו מעמד ייחודי, וכן על זהות החללים, שכן שכול הטרור מזמן לפנתאון הישראלי זהויות הנפקדות מקרב חללי צה"ל.

טענות המחקר

- את שדה השיקום אין לנתק מן הפוליטיקה הסמלית, שהרי זו משפיעה על יעילותו של השיקום ועל התנהלותו. טענה זו תומחש מתוך בחינת הקשר שבין הזכאות להשתייך לזיכרון הקולקטיבי ולהנצחה הממלכתית (היבטים חברתיים-פוליטיים מובהקים) ובין שיקום מאבדן (סוגיה לכאורה פרטנית וא-פוליטית).
- השייך למוסד המשקם משפיע על יעילותו של תהליך השיקום, והקרבה אל 'אזור הביטחון' היא משאב שיקומי. טענה זו תומחש מתוך בחינת דגם ההנצחה הישראלי והמשמעות שהמטופלים של אגפי השיקום מייחסים לשיוכם המוסדי.
- בסוגיות של שכול והנצחה אי-אפשר להפריד בין השיח הפסיכולוגי לשיח הסמלי-תרבותי, ועל כן מאבקן של קבוצות להיטיב את שיקומן (מצבן הפסיכולוגי) נעשה במסגרת השיח הסמלי (מיקומן התרבותי). טענה זו תומחש מתוך בחינת מאבקן של משפחות נפגעי הטרור להימנות עם מטופלי אגף השיקום במשרד הביטחון והתנגדותם החריפה של הנמנים עם השכול הצבאי לשינוי זה.
- המסקנה – משום שתהליך השיקום מושפע מרכיבים סמליים, תרבותיים ופוליטיים, תביעות משפחות נפגעי הטרור, כמו שאר הזהויות המבקשות להיכלל בפנתאון הלאומי, מונעות בין היתר ממוטיבציות של שיקום ורווחה. מכאן שהדרך להיטיב את שיקומם תובעת פעילות תרבותית, ולא רק פעילות פסיכו-סוציאלית מסורתית.

שיטה

המחקר נוקט את גישת ה-Frame Analysis, המשלבת בין תאוריית ההבניה החברתית, תאוריית השיח ותאוריית הסמליות הפוליטית באמצעות ניתוח של מסמכים, פרוטוקולים וסיקורים בתקשורת (Johnston 1995). המאמר מבוסס על ניתוח של התכתבויות, פרוטוקולים, ראיונות בתקשורת, מסמכי מדיניות, חקיקה ונאומים ציבוריים שנחשפו לפני הכותב בארכיונים ציבוריים (ארכיון הכנסת, ארכיון יד לבנים וארכיון הביטוח הלאומי) ובארכיונים פרטיים (בני משפחות שכולות ופעילי ציבור). הניתוח נועד לחשוף את 'שיח קהילות השכול' – הצבאית והאזרחית – בכל הנוגע למדרג השכול הישראלי, השיקום הניתן לנפגעי פעולות האיבה ומקומם בזיכרון הקולקטיבי בישראל.

הנחת העבודה היא כי כל קהילת שכול (במקרה זה קהילת משפחות חללי צה"ל וקהילת משפחות חללי הטרור) היא קהילת שיח שניתן לאתר בה תפיסה הומוגנית למדי של ערכים וחבילות פרשנות שהם בבחינת 'תעודת הזהות הנרטיבית' של הקהילה. תעודה זו מתגבשת

באופן מבני (סטרוקטורלי), כלומר מתוך התייחסות לתעודות הזהות של 'הקבוצה האחרת' (ספקטור-מרזל 2010).

מהפוליטיקה של הזיכרון לשיקום: הקשר בין זכאות לזיכרון קולקטיבי ולהנצחה ממלכתית ובין שיקום מאבדן

הזיכרון הלאומי

מאז הקמתן של מדינות הלאום מתקיים בהן מאבק על הזיכרון, ובמסגרתו קבוצות שונות מעוניינות לחדור לפנתאון הלאומי ולהיסטוריה ולזכות בהנצחה ממלכתית (באמצעות אנדרטות בנוף, היכללות בימי הזיכרון בלוח השנה ועוד), וכך להיתפס כמי שפועל, ובעיקר אבדן, ראוי להוקרה ציבורית. הנוכחות בזיכרון הציבורי – ההכרה בקרבנה ובאבדנה של קבוצה – היא בחזקת אישור חברתי שבעבר לחמו הנמנים עמה ולקחו חלק בפרויקט הלאומי, ועל כן עתה הם זכאים לסטטוס חברתי גבוה וללגיטימציה להשתלב בממשל ובעמדות העצמה החברתיות (Schacter 1997). ההנצחה הציבורית היא אפוא תוצר של ההכרעה בשאלה 'על מי להתאבל? את מי לשכוח?' בספרה הציבורית (Khazanov 2008), קרי כאבו של מי יוותר פרטי וכאבו של מי ייעשה ציבורי, חלק מהזיכרון הלאומי. זיכרון זה, כשהוא לעצמו, הוא תוצר פוליטי, שאיננו ספונטני ואיננו שרירותי, והוא נוצר במסגרת עשייה רציונלית שמטרתה לתמוך בסדר החברתי. סדר זה נזקק להיסטוריה מסוימת שתאפשר אותו (Hobsbawm 1983), וכשמדובר במרחב מיליטריסטי, הנופלים בקרב הם שיקבלו את הבולטות המרכזית בהיסטוריה הלאומית (מוסה 1993).⁸

8 ספרות המחקר העוסקת בפוליטיקה של הזיכרון הלאומי ענפה למדי, ולפחות בכל הקשור לחקר הנעשה בישראל נסמכת ברובה על עבודותיהם של המשתייכים לזרם ההבניה החברתית, הטוענים שזיכרון ציבורי והנצחה חברתית הם תוצר של מסורות מומצאות, ולא שיקוף של מציאות אותנטית או מאמצים ספונטניים (נורה 1993; Hobsbawm and; Gusfield 1963; Halbwachs 1992; Ranger 1983; Young 1993). בהקשר הישראלי נכתבו על הבניית הזיכרון הישראלי עבודות חלוציות חשובות. ככל הנוגע להתגבשותו של הזיכרון ההגמוני אזכיר את עבודותיהם של מעוז עזריהו (1995), הבוחן את התגבשותם של פולחני המדינה הישראליים, ושל אילנה שמיר (1996), הבוחנת את מיוזמי ההנצחה הישראליים ואת ההיסטוריה של האגף להנצחת החייל במשרד הביטחון; מיכאל פייגה כחן את הזיכרון הישראלי בעידן החברה האזרחית והליכי ההפרטה (פייגה 2010). בכל הקשור לניסיון של קבוצות לחדור לזיכרון הקולקטיבי נציין את עבודתה של טוטה רוברמן על הוטרנים (רוברמן 2005); את עבודתו של אודי לבל (2008) על משפחות חללי האצ"ל והלה"י ולוחמיהם, וכן את מחקרו של זאב דרורי ואודי לבל (תשס"ה) על עימותי ההנצחה והזיכרון בעידן הפוסט-לאומי בישראל.

מדרג השכול: הזיכרון הלאומי כסגר סמלי

בין ההימצאות בין כותלי הפנתאון הלאומי – זה שבתוכו ממוקמים על פי רוב החללים הצבאיים, הנתפסים כיקיריה הפטריוטיים של האומה – ובין מה שמכונה לעתים 'גון חסר זכויות' (Doka 1989) – זה המאליץ את המתמודדים עמו לחוות 'צער מוחבא' (Bento 1994) – יש מנעד של אפשרויות, ואלה ממוקמות, כך נציע, בהייררכייה, על פי מידת קרבתם אל קריטריוני הקדושה של השכול הלאומי.

ככלל רכיבי התרבות בכל חברה מאורגנים במדרג, בעיקר על פי הלימתם את מאפייני הליבה שלה: הרכיבים, הקהילות והחוויות שבראש המדרג הם אלה שזכו מטעמים אלה ואחרים למעמד של קדושה,⁹ ואילו האחרים נתפסים חלק מהחולין (Tschannen 1991). מדרג סמלי זה מתורגם בסופו של דבר גם לריבוד חברתי (Scott 1996), שבמסגרתו יש הנהנים ממשאבי העצמה השמורים לממוקמים בראש, ויש שלא. במרחב הרפובליקני המיליטריסטי הקדושה המארגנת את המדרג היא הגבורה הצבאית, וזו מייחדת אך ורק את השכול ההרואי: זה המתקיים במסגרות ובנסיבות צבאיות, שבהן הנופלים נתפסים כמי שבמותם מגלמים את הסגולה הייחודית הצבאית (military virtue) (Westhusing 2003). דימוי הגבורה הוא המעניק אפוא את ההיתר להיכלל במתחם הקדושה של הפנתאון הלאומי, והוא הקריטריון הנתפס גם כמארגן את מדרג השכול (Lambert and Mallett 2007).

הגיבורים ומשפחותיהם זוכים לבולטות התרבותית, והם קנה המידה שאליו יושוו נסיבות מותם של האחרים שיבקשו לחלוק עמם את הסטטוס (Lee 2007). כך נוצר מדרג של סטטוס בהתאם לגבורה (Lockwood 1992: 76). אבל כמו שציין רנה ג'ירארד (Girard 1979), רעיון הקדושה מבוסס גם על הדרה אלימה של אחדים מהפרטים מהמרחב החברתי – אותם פרטים הנתפסים, בלשונה של מרי דגלס, כ'מזמהים' את הקדושה ואת הטוהר המיוחדים אך ורק לשוכנים בפנתאון הלאומי (דגלס 2010).¹⁰

הייתה זו ג'ורדית באטלר שכתבה על מה שהיא כינתה 'מדרג היגון' (Butler 2009) – מצב שבו השיח הציבורי מבליט את אבלה של קבוצה אחת על פני זה של קבוצות אחרות. באטלר הבחינה בין תשומת הלב הציבורית שניתנה לנופלי האומה (חיילים אמריקנים) ובין תשומת הלב שניתנה לאלה שנהרגו מאש חייליה (לוחמים ותושבים בעיראק). אך בביקורת עליה הציעה מ'זה זפוס (ובעקבותיה פוסע גם מאמר זה) שלא להסתפק בבחינת ההבדל המובן מאליו בין היחס ל'חיילינו' ובין 'אויבינו', אלא לבחון את הבידול ואת המדרג בקרב המשתייכים לאותה קבוצה לאומית, שכן שם תמצאנה אמיתות תרבותיות מעמיקות (Zehfuss 2009).

9 קאוגיל כינתה זאת 'קנוניזציה' (Cowgill 2011).

10 כתביה של מרי דגלס על הזיהום לימדו כי כל אליטה או הנהגה תרבותית מגדירה את הכלתם של רכיבים מסוימים כזיהום הקדושה במטרה לשמור על ייחודיות חברה וכך לשעתק את מעמדה (דגלס 2010).

בקרב קהל שנחשף לזיכרון ציבורי שסימן בשבילו מי זכאי למרב התמיכה הממלכתית ומי לא, ייראו מדרג השכול והבידול מובנים מאליהם, שהרי פומביות החללים מקלה את הפיכת משפחותיהם לקבוצת אינטרס בעלת הנהגה המייצגת אותם אל מול הממשל ואל מול הארגונים המטפלים בהם. ארגונים אלה מתפקדים כסוכני זיכרון ותרבות וכמעצבי מדיניות חברתית, ולהם אינטרס מובהק להותיר 'אחרים' מחוץ לגבולות ההנצחה הממלכתית. 'אחרים' אלה, בלשונה של דגלס, 'מוסגרו כמזהמים את מתחם הקדושה של המצויים בו, ואבדנם ייוותר פרטי, כמו שנראה ביתר פירוט. זהו תהליך של אינדיבידואליזציה של השכול (הותרת משפחות האבלים יחידות ולא כקבוצה), נטורליזציה (טבעון – תפיסת ההנצחה והשיקום הדיפרנציאלי טבעי ומוצדק) ובעצם של דה-פוליטיזציה (Hooks 1997), שכן הסוגיה אינה שנויה במחלוקת ואינה עולה על סדר היום הפוליטי, אלא מתקבלת כחלק מהסדר החברתי הקיים והמוצדק.

הזכות להנצחה – משמעויות שיקומיות של הוקרת האבדן

ואולם המניע למאמץ לזכות בהנצחה הממלכתית איננו רק פוליטי-מעמדי, ולטענתי יש לו גם מניעים שיקומיים מובהקים. ההיכללות בהנצחה הציבורית היא ייחוס של משמעות חברתית מוסכמת לטראומה, ייחוס המאפשר להשיג משאבים חיוניים להתמודדות עמה. מחקר זה עוסק בעיקר בהורים שכולים, מי שמתמודדים עם השכול שזוהה כקשה ביותר – אבדן ילד בוגר (Stroebe and Schut 2001) – שלאחריו הקושי הגדול ביותר הוא להבנות לו משמעות (Gillies and Niemeyer 2006; Matthews and Marwit 2006). מקורו של הקושי במגוון הנסיבות המתלכדות בטרגדיה: שכול הורי (Barrera *et al.* 2007) פתאומי (Neimeyer, Prigerson and Davies 2006) ואבדן בן בנעוריו (Levav *et al.* 1988) במוות אלים (Ryneerson [ed.] 2006). במאמרם 'קהילה כמפתח לריפוי אחרי מוות של ילד' ממחישים הסטינגס ועמיתיה את הערך השיקומי הטמון ביכולתם של הורים שכולים להתחבר למשמעות קולקטיבית, זו שמספקת ההנצחה הממלכתית, הממסגרת את האסון באופן המביא את הקהילה לידי הוקרת האבדן ולהכרתה בו (Hastings, Musambira and Hoover 2007) או בלשוננו יוצרת 'אבדן מוקר'. ההנצחה הממלכתית מספקת השתייכות מדומיינת לקהילת אבל רחבה,¹¹ וזו מעניקה בהתמדה משמעות לאבדן. משמעות זו היא משאב המספק לאבלים נחמה והקלה (Rudrum 2005), שכן כך הם נעשים שותפים לסיפור הקהילתי, ויקירם נעשה 'חלל האומה' (Mathes 2006). ההיכללות בהנצחה גם מסייעת למאבק בבדידות האבלים, שכן ברכתו של הנרטיב החברתי על מות הבן, כלומר מסגורו של המוות כפרודוקטיבי ובעל משמעות, מונעת את אינסטינקט ההתרחקות מהחברה ומעודדת ביטוי רגשי. מצב זה מאפשר צמיחה אישית

11 ממחקרים עולה שכלל שהקהילה התומכת והאבלה רחבה יותר, כך מאפייני הדיכאון פוחתים והאפקטיביות של עיבוד האבדן עולה (Murphy *et al.* 1999).

ובריאיות פיזית ונפשית (Hastings, Musambira and Hoover 2007), שכן הזכאות להיכלל בהנצחה היא הזמנה לאקטיביזם. הפרט השכול – שכמו שציינ ג'ון הרווי זוכה כך לא רק להיכלל בסיפור, אלא לספר אותו ולחלוק אותו עם הקהילה (Harvey 1996) – נהפך בעצמו לסוכן זיכרון (Hedtka and Winslade 2005).

ערך אחר של הזכות להנצחה הוא שימור הקשר עם החלל. עבודתו החלוצית של וורדן הביאה לידי שלילתה של תאוריית ההיפרדות מן המת ולא־ימוץ תאוריית שימור הקשר עמו ושילובו בנרטיב החיים המתמשך (Worden 2003). תפיסה לוגותרפסטית זו מעניקה לאסון משמעות ועושה להכלתו, לעתים מתוך הבנייתו מחדש, בסיפור החיים (Neimeyer 2001a, 2001b). יעד זה, המושג באפקטיביות באמצעות הזכאות להנצחה, מבהיר לאבל שאברנו נתפס חלק מהמסע ההיסטורי של הקהילה, ובשל כך זו תזכור אותו תמיד (Hedtka and Winslade 2005). זאת ועוד, אותה 'החייאה חברתית' תבוצע מתוך צביעת נסיבות מותו בנרטיב נורמטיבי, יצרני ותורם (Grout and Romanoff 2000). מדובר בהבטחה שתתקיים היזכרות ממוסדת, שתבטיח פרק זמן מוגדר שבו יאושר הנרטיב הרצוי לאבלים בכל הנוגע לתפיסת מות הבן, ונרטיב זה יישמר יציב במשך השנים (Green 2002; Neimeyer and Stewart 2000).

היתרונות השיקומיים שבהיכללות בהנצחה הממלכתית עשויים להסביר מדוע רבים – החל בוותיקי קרבות וכלה בנפגעי אסונות – פועלים לקידומה ומנפיקים מדליות ואותות, מקיימים פסלים ואנדרטאות ומקיימים טקסים וימי זיכרון, כל זאת במטרה לשלב את קרבנם בזיכרון הציבורי (Lewis-Herman 1992). כבריטניה נמצא שציון יום הניצחון על יפן במלחמת העולם השנייה, שציון לראשונה ב־21 באוגוסט 2005, הביא רבים מהלוחמים וממשפחות החללים לשתף את הקהילה, ובייחוד את הדור הצעיר, בטרואמות שחוו, מעשה שלרבים מהם הביא עמו בשורה שיקומית פרטית (Eyre 2007).

תופעה דומה נמצאה בשנות השמונים גם בקרב ותיקי מלחמת וייטנאם לאחר הקמתה של האנדרטה בווינגטון לזכר הלוחמים במלחמה (Watkins, Cole and Weidemann 2010). לטעמה של חוקרת הטראומה ג'ודית לואיס־הרמן, הקמתה של האנדרטה הייתה התרומה הציבורית החשובה ביותר לריפוי של לוחמי מלחמת וייטנאם ומשפחות החללים: 'ה"היגון הרחוס" של החיילים פג ביתר קלות כאשר הקהילה אינה מתכחשת לצער על אבודותיה' (Lewis-Herman 1992: 94). נכונותו של הממשל בצ'ילה להכיר בנפגעי המשטר הפשיסטי היה מבחינתם הזדמנות שיקומית לחלוק את כאבם ולהכהות את תחושת הבדידות (Danieli 1995: 209); ובדרום אפריקה אפשרה הקמתן של 'ועדות האמת והפיוס' מתן ביטוי ציבורי לטראומה הפרטית של השחורים, ובעקבותיה נבנו מונומנטים ואנדרטאות, שכן הוועדות הקנו הד ציבורי לסיפור שעד אז היה פרטי ומרגע שנחשף נמצא בקרב מעצבי מדיניות ההנצחה ראוי להנצחה פומבית (Shapiro 2002).

אין ספק אפוא שלהיכללות בזיכרון הציבורי ערך טיפולי שיקומי מהמעלה הראשונה, שכן בהספקת המשמעות, בהותרת זכר הקרבן בזיכרון הציבורי, בהבטחת ההיזכרות הממוסדת בו ובהספקת ההזדמנויות לאקטיביזם יש משום תרומה ליכולתה של המשפחה להתמודד עם הטראומה ביעילות מתוך נקיטת פעילות, תקשורת ויזמות.

מדיניות השיקום הישראלית: ההשפעה הסמלית של השיוך למוסד המשקם על תהליך השיקום

דגם השכול ההגמוני: משמעות, פרודוקטיביות וא-פוליטיזציה

אבות הציונות ומייסדי היישוב היהודי בארץ ישראל ראו באידאולוגיה הציונית מרידה במה שכונה 'המצב היהודי הגלותי' והיפוך שלו. אמרתו של זאב ז'בוטינסקי, מהוגי הציונות, 'אם לא תחסלו את הגולה היא תחסל אתכם', נהפכה למיזם פסיכו-פוליטי, לרצון למחוק את היהודי הישן, הפסיבי, חסר הריבונות, שאינו אמון על הגנה עצמית או על מיומנות צבאית – תכונות שהובילוהו להיטבח בפרעות ובשואה – ולבנות את 'היהודי החדש'. כחלק מתהליך זה נהפכו גם החללים הצבאיים לסמלים האולטימטיביים שאפשר להנגיד לחללים האזרחיים, ובייחוד לנספי השואה, הודות לנפילתם כלוחמים, מוות שבן-גוריון כינה 'מיתה יפה'. השכול הצבאי נעשה אפוא 'המגדלור המוסרי' (Thomas 1999), זה הניצב בראש מדרג האבדנים והמעניק לכלל המשתייכים אליו זהות מדומיינת של גבורה, גם אם מותו של הנופל לא היה לאמתו של דבר בנסיבות כאלה.

משפחות החיילים נהפכו אפוא ל'משפחת השכול' וסומנו כקהילה הזכאית למגוון תגמולים ציבוריים:

- הענקת משמעות לאומית לאבדן. למשפחות הובהר שמדובר בקרבן פרודוקטיבי, תפיסה שהתבטאה בביטוי שנהוג היה לומר לאחר נפילת חלל: 'במותו ציווה לנו את החיים'.
- הפיכת השכול הפרטי לציבורי. אל הנופל התייחסו כאל החלל של כולם, והכאב על לכתו והמחויבות להנציחו היו חלק מהתרבות הפופולרית.
- הפיכת משפחות החללים לקטגוריה חברתית. ביולי 1948 הוחלט בחוק שהצבא יכין רשימות נפגעים (חללים, פצועים, נעדרים ושבוים) שיופצו לכלל המוסדות וילמדו את הציבור על היקפם ועל זהותם. מידע זה גם הפך את משפחות החללים לקטגוריה חברתית שחבריה יכולים ליצור קשר אלה עם אלה, לעצב תודעה מעמדית, להקים ארגונים ולבחור מנהיגות הפועלת כקבוצת לחץ לקידום יזמות רווחה וזיכרון (נרב 2009: 29). מבחינה ציבורית נעשתה כל משפחה שבנה נפל בצבא מזוהה עם 'משפחת השכול'.
- מעמד ציבורי. נפילת הבן כמו זיכתה את המשפחה השכולה בכרטיס כניסה לתקשורת החברתית, שכן במותו כמו הפך הנופל את קרוביו ל'טיפוסים סמליים' (Handelman 1985), הזוכים להיפך למחויי דעה ואף למנהיגי דעה על ענייני היום-יום ומוזמנים להעניק לגיטימציה למדיניות ננקטת בעיקר בתחומים קיומיים וביטחוניים או לשלול אותה (Lebel and Ronel 2009).
- שיקום ייחודי. כחלק מהטיפול הייחודי נקבע שבנפגעי צה"ל ובמשפחותיהם יטפל משרד הביטחון באמצעות אגף השיקום. מבחינה היסטורית יצר את הבידול ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון כשקבע כי 'נפגעי המלחמה אינם חלק של סעד'

(נדב 2009: 38) והתנגד לשייך משפחותיהם של הנופלים בצבא והפצועים לנפגעי המלחמה האזרחים ב'משרד לנפגעי מלחמה' – המשרד הממשלתי שהיה אחראי אז למשפחות חללי הטרור ושלימים נהפך לחלק ממשרד שגם לשמו משמעות סמלית: 'משרד הסעד'.

נפגעי הטרור לא זכו אפוא למגוון התגמולים הציבוריים שקיבלו משפחות חללי צה"ל. עם השנים עבר הטיפול בהם ובכני משפחותיהם לאגף לנפגעי פעולות האיבה בביטוח הלאומי, ואולם בניגוד למשרד הביטחון, שהשקיע כספים רבים בשיקום משפחות חלליו ופצועיו, המשרד לנפגעי מלחמה, כמו משרד הסעד לאחריו והביטוח הלאומי מאוחר יותר, היה ממועט תקציבים. מי ששימש אז מנכ"ל משרד הסעד הלין שבניגוד להבטחת זכויותיהן של משפחות החללים הצבאיים בחוק, לא נוצרה חקיקה המבטיחה את משפחות השכול האזרחי, וכי בפועל מדובר במדיניות היוצרת 'חיץ בין חייל לאזרח' ולוקחת לעצמה 'זכות מוסרית להפלות בין חייל לאזרח' (נדב 2009: 38). לימים, כמו שנראה, הושוו בחוק התגמולים שמעניקים שני המוסדות, ואולם תיקון זה לא ביטל את ההבחנה. זאת ועוד, עד שנות האלפיים לא הוקם מאגר מידע של כלל הנפגעים, מה שמנע ממשפחות נפגעי הטרור להיחפך לקבוצה מאוגדת (ינאי 2007).

ההנצחה

הזכאות המשמעותית ביותר התורמת למסגור אבדן משפחות חללי צה"ל כאבדן מוקר היא ההנצחה הציבורית. הכללת חללי צה"ל בזיכרון הקולקטיבי הממוסד, המבטיח את 'החייאתם התרבותית', היא ביטוי חשוב להוקרה הציבורית, שלה כאמור השלכות שיקומיות מובהקות. מראשית ימי המדינה פעלה מדיניות חברתית שהבטיחה הנצחה זו לחללי הצבא באמצעות כמה מסגרות:

- משרד הביטחון. משרד זה אמן על הנצחת החללים ושיקום המשפחות, ומשנת 2005 אגף השיקום מכונה בשם 'אגף משפחות והנצחה'.
 - המועצה להנצחת החייל. מועצה זו מורכבת אך ורק מהורים שכולים המשוקמים במשרד הביטחון, ועל פי החוק היא הגוף המייצג לשר הביטחון בכל הקשור למדיניות ההנצחה.
 - 'יד לבנים' – עמותת ההורים השכולים לחללי צה"ל ולצדה 'ארגון האלמנות והיתומים'. ארגונים אלה הם ארגונים יציגים לא ממשלתיים של משפחות שכולות, הפועלים כשדלנים לקידום יזמות הנצחה ושיקום. את שניהם מתקצב משרד הביטחון.
- נראה אפוא שמבחינה חוקית רק הממסד הביטחוני נהפך – נוסף על שירותי השיקום שהוא מעניק (תמיכה פסיכולוגית, סדנאות, סיוע פיננסי, הלוואות, מלגות וכדומה) – לסוכן זיכרון ממלכתי; לגוף היחיד שבכוחו להפוך אבדן פרטי לאבדן ציבורי (Public oriented death) והוא עושה זאת בכמה אמצעים, בין השאר:
- תקצוב פעולות הנצחה ממלכתיות (תחזוקת בתי העלמין הצבאיים, הקמת

המצבות והאנדרטאות, הקמת אתרי הנצחה והפקת ספרי הזיכרון) ופרטיות (תמיכה בעשרות עמותות הנצחה וארגוני מורשת) (משרד הביטחון 2010ב). בסעיף התקציבי שמימן את אלה היו בשנת הכספים 2010 1,353,335 ₪ (משרד האוצר 2010: 6). המימון של יזמות 'ההנצחה הפרטית', שמקדמת משפחת החלל, ומה שמכונה 'הנצחה קבוצתית', שמקדמים מוסדות חינוך, תנועות נוער, עמותות ורשויות מקומיות המעוניינים להנציח את נופליהם, מביא לידי כך שרבים מחללי הצבא הונצחו במימון משרד הביטחון בכמה במסגרות מקבילות, בתוך הצבא ומחוצה לו.¹² רוב האנדרטאות המוקמות לזכר חללי צה"ל מוקמות בתמיכת המדינה ואף מונגשות למטיילים, וכל משפחה המעוניינת להפיק סרט תיעודי לזכר יקירה זוכה למימון ולסיוע. בהקשר זה יש לציין שישראל מחזיקה ב'שיא ההנצחה העולמי', שכן בנופיה קיימת אנדרטה לכל 21 נופלים. באירופה היחס הוא אחד ל-10,000 (דביר 2010: 25.4).

- הפצת מורשת. אגפים רבים במשרד הביטחון עוסקים בהנצחת החללים ובהפצת מורשתם: האגף הביטחוני-חברתי, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, יחידת המוזאוניס, היחידה להיסטוריה, ארכיון צה"ל – לכולם אחריות להטמעת מורשתם של חללי מערכות ישראל בקרב הציבור ובני הנוער' וכדומה (משרד הביטחון 2010א: 135).
- יזמות הנצחה בשיתוף משרד החינוך. בשנת הלימודים תשע"א (2011) למשל יצאה לדרך התכנית 'אמץ קבר' – תלמידי תיכון מבקרים בבתי העלמין הצבאיים, וכל תלמיד יוצר קשר עם משפחה של אחד החללים, מכין עבודות על חייו ונסיבות מותו ופוקד את קברו ביום הזיכרון (גנור 2011.5.26). בערב יום הזיכרון 2010 הכריז שר הביטחון על מיום הנצחה חדש: היכל הזיכרון – אתר שבו 'שמות חללי מערכות ישראל יהיו חקוקים לכל אורך הקיר וביום האזכרה השנתי ליד כל שם ידלוק נר זיכרון אשר יהווה זיכרון האומה לנתינה העצומה של אותו נופל למען המדינה – לנתינת חיים' (משרד הביטחון 2010א: 134). כשביקשו משפחות חללי הטרור להיכלל במיום היכל הזיכרון, נתקלו בהתנגדות עיקשת של ראשי משרד הביטחון (ערוץ 7 2010.10.24, 16:21).

מסגור הרואי מדומיין

זכאותם המידית של כל החללים הצבאיים להנצחה ושיוך כל משפחותיהם לשיקום במשרד הביטחון צובעת, כמו שכבר הוזכר למעלה, את נסיבות מותם בהרואיות, אף שלאמתו של דבר רק מעטים מהם מצאו את מותם בפעילות מבצעית. בשנים 2000-2009 רק 20% מחללי צה"ל נפלו בקרבות, בתאונות אימונים או באסונות מבצעיים. היתר מצאו את מותם בפגיעי טרור, בתאונות נשק, בתאונות דרכים, התאבדו, נפטרו ממחלות או נפגעו

12 הוראת אגף השיקום 210.04 ('השתתפות בהוצאות אבל להורים שכולים ואלמנות'), הוראת אגף השיקום 221.02 ('השתתפות במענק תמיכה להנצחה קבוצתית של חללי מערכות ישראל'), הוראת אגף השיקום 221.01 ('מענק השתתפות בהנצחה פרטית') – פרסומי אגף השיקום, משרד הביטחון.

בנסיבות אזרחיות במהלך חופשות (מור 2011). ההכרה במת כבחלל צה"ל מירית מעצם השתייכותו לצבא, כך שלא פעם נכללו ברשימת החללים והונצחו גם חיילים שנהרגו בפעילות עבריינית (בג"ץ 4763/97). מסגור מידי זה, הצובע כל חלל כמי ש'כמותו ציווה לנו את החיים', הוא ללא ספק משאב שיקומי ראשון במעלה למשפחתו של החלל, והוא מעניק זכאות להנצחה ממוסדת ללא קשר לנסיבות המוות (בספרי הזיכרון, בבתי יד לבנים, באנדרטאות הנופלים העירוניות, באנדרטאות החטיבתיות וכדומה).

זיהוי ההנצחה כשיקום הוא חלק מהתפיסה של משרד הביטחון. תחת הכותרת 'ההיבט השיקומי של ההנצחה' לימדה נירה כפיר, ממעצבות תפיסת השיקום של המשרד, על יתרוגות ההנצחה, המביאה לידי כך ש'המשפחה מתבקשת להיכנס לתפקיד שמעולם לא מילאה אותו – תפקיד ציבורי' (כפיר 1976: 18-20). כבר בסוף שנות השבעים דווח שההתערבות השיקומית בקרב המשפחות השכולות מתבצעת מתוך מעורבותן בתהליכים של זיכרון והנצחה של יקיריהן ומתוך פעילות בקהילה (גוטמן 1979: 138-139), והובן שתפקידם של מיוזמי ההנצחה הרבים הוא 'לעזור למשפחות לחזור לקהילה הכללית ולטעת בהן מחדש את הרגשת השייכות' (שם: 144). דווח שמבחינת המשפחות השכולות עיקר מאווייהן הם 'כי החברה לא תשכח אותן' (שם).

הפוליטיקה של הטראומה: מיונים וקטגוריות

ככלל, בכל הקשור לחקר של הטראומה והאבדן ההתייחסות המחקרית לגורמים פוליטיים, תרבותיים והיסטוריים מעטה למדי (Marshall and Suh 2003). רוברט נמייר היה מחלוצי התורמים להבנת הקשר בין הבניית הטראומה בתוך מעטפה נרטיבית המספקת משמעות ובין היכולת להתמודד עמה (Neimeyer 1998, 2006; Neimeyer and Stewart 1996). ואולם הבניה זו קשורה בסמכויות המכריעות מי יוכלל באבל הקולקטיבי ומי ייוותר מחוצה לו. כל עוד הקרבן אינו מוכר כמי שעומד ב'סטנדרטים החברתיים הנורמטיביים', הוא אינו מקבל את כרטיס הכניסה לשערי הגבולות הסמליים של הזיכרון הלאומי. הכרה זו קשורה בין השאר בסטטוס המוענק לחלל – האם הוא נתפס סוטה או קרבן, גיבור או שולי בסיפור הלאומי, או בלשונה של דגלס מקדש את הפנתאון הממלכתי או מזהם אותו – וסטטוס זה משפיע על יכולתו של האבל להשתקם (Thoits 1990). משאב ההנצחה כורך אפוא את השיקומי בסמלי, את הפסיכולוגי בפוליטי.

בכל הליך מדיניות חבוי מה שבורדיה מכנה 'הבחנה' (distinction): רכיבים התורמים לרוממותה של קטגוריה אחת ולנחיתותה של האחרת (Bourdieu 1984), ובין הקטגוריות הללו מתקיימים יחסים סטרוקטורליים (מבניים) – קרי קטגוריה אחת מקבלת את משמעותה מהשוואתה לקטגוריה האחרת (דגלס 2010). תהליכי מיון אלה משפיעים לא רק על יחסה של המדינה לפרטים, אלא גם על הערך העצמי שהפרטים מייחסים לעצמם (Gordon 1991). במקרה זה מקור עצמתה של המדינה בשליטתה במיון לקטגוריות, והיא עושה זאת באמצעות כמה אסטרטגיות:

• ההיגיון הביורוקרטי (Bureaucratic logos) (Handelman 2004). הליכים

ביורוקרטיים תורמים לחלחול המיונים לחיי היום-יום, לתפיסתם כטבעיים ומוצדקים, ומשום כך לכאלה שאין לפקפק בהם. כך למשל בישראל משפחות השכול הצבאי מופנות כאמור לשיקום באגף השיקום במשרד הביטחון – מוסד ממשלתי יוקרתי, שאליו מופנים בעלי 'הזכות' לשיקום; ואילו משפחות השכול האזרחי מופנות לביטוח הלאומי – מוסד נחות ממנו ופחות במשאבים, שאליו מופנים המעוניינים ב'חסד' או ב'סעד', דבר המאפשר בעצם איכויות שיקום שונות.¹³

- שפת המדיניות. אימוץ הרטוריקה של השלטון הוא אימוץ הסדר החברתי-הסמלי הרצוי לו (Van-Leeuwen 2007), שכן השפה היא סוכן התרבות של הסדר החברתי (McKenna 2004). השפה מבדילה בין קטגוריות ומסייעת להפנמת המדרג החברתי ביניהן (Bourdieu 1991). כך למשל בישראל הוענקה המילה 'חלל' באופן בלעדי רק לקטגוריית המוות הצבאי. אזרח שנהרג בפיגוע טרור מכונה במדיניות הציבורית 'נפגע', ומי שנרצח בשואה מכונה 'נספה'. העובדה שהציבור חונך להוקיר את זכר 'החללים' – החיילים – מביאה לידי הפנמתו של מדרג השכול הישראלי.
- הזהות המדומיינת שבמיונים. כל קטגוריה מייחסת דימוי או ייצוג הצובע את כלל המשתתפים אליו כאילו מדובר במאפיין אותנטי (Baudrillard 2001).¹⁴ במקרה של חללי הצבא קטגוריה זו מזוהה עם גבורה ועם תרומה לכלל, אף שרבים ממקרי המוות הצבאי, כמו שפורט למעלה, אינם כאלה. מדובר בהבניה סמלית המביאה לידי זהות מדומיינת (Kertzer 1988), שאף שאינה משקפת מציאות אובייקטיבית, קיימת בעניינה הסכמה חברתית בדבר האותנטיות שבה. אסטרטגיות אלה יוצרות את התשתית הסמלית לכך שהזכאות למשאב זה או אחר – במקרה זה ההיכללות במעגלי הזיכרון הלאומי והעדיפות בשיקום ובהתמודדות עם האבדן – היא בחזקת 'סגירה מרחיקה' (exclusionary closure) (Murphy 1984), מושג המלמד שבכל הנוגע לשכול יש שתי קטגוריות פוליטיות: 'זכאים' ו'בלתי זכאים' (Bryson 1996) – קבוצות שביניהן מתוחים גבולות סמליים, המיועדים לשמור על הסדר החברתי-סמלי (Agamben 1998).

הפוליטיקה של קטגוריות השיקום המוסדיות: הקרבה לאזור הביטחון' כמשאב שיקומי כאמור, בחברות המאופיינות במיליטריזם תרבותי ובאזרחות רפובליקנית קבוצת המועדפים הזכאית ליתר תמיכה שיקומית וחברתית היא זו שנפגעה בהקשר הצבאי. כך משפחות נפגעי הצבא (נכות, שכול) הן שיהיו בראש מדרג האזרחות (Soysal 1997), ומכאן בראש מדרג הזכאות לשיקום ממלכתי (Rosenhek 1999). שירותי הרווחה, ככל זירה טיפולית, מאורגנים סביב העמדות ההגמוניות של התקופה (Foucault 2006 [1964];).

13 על הקשר בין ההון הסמלי של המוסד ובין איכות השירות והטיפול המוענקים בו ראו: Suchman 1995.

14 בלשונו של בודריאר 'סימולקרה': העתקים נטולי מקור, דימוי ההופך למייצג המציאות עצמה.

(Rivera 2002), ובחברה המאורגנת סביב מיליטריזם תרבותי יהיה זה ההיגיון הצבאי שיעצב גם את מדיניות השיקום. מצב עניינים זה מאלץ קבוצות חסרות זהות צבאית להסתפק בזכאות למשאבים שיקומיים נחותים מאלה המוענקים לנפגעי הצבא. בין השאר תורמת לכך היכללותם של נפגעי הצבא בתודעה ובהנצחה הציבורית, שכאמור מספקת כשהיא לעצמה יתרונות שיקומיים.

הבידול התרבותי בין קהילות השכול כמו שהוא נתפס בזיכרון הציבורי – זה הממחיש את המחויבות החברתית ואת ההוקרה האומית למשפחות חללי צה"ל ופועל להעלאה לתודעה של זכר נופלי הצבא – הוא שאפשר את הבידול שבטיפול ובשיקום הקהילות: קהילת משפחות חללי צה"ל, מי שעומדת בראש מדרג הקרבנות, זוכה לטיפול ולליווי של אגף השיקום (וההנצחה) במשרד הביטחון; ולעומתה קהילת משפחות חללי הטרור מטופלת בביטוח הלאומי באחריותו של משרד הרווחה. להפרדה זו, הייחודית לישראל,¹⁵ השלכות סמליות-סובייקטיביות וכן השלכות מוחשיות-אובייקטיביות, הקשורות אלה באלה באופן סמוי.

ההיבט הסמלי-סובייקטיבי: משרד הביטחון כמוסד ממסגר שנים ארוכות סירב משרד הביטחון לבקשותיהם של הביטוח הלאומי וועדת העבודה והרווחה של הכנסת לקחת עליו את הטיפול בנפגעי הטרור, דבר שהיה מקל, כך גרסו המצדדים, את הטיפול בנפגעים (נרב 2009: 161). בשנת 1970 אמנם הוחלט להצמיד את הגמלאות המוענקות לנפגעי הטרור לאלה שהעניק משרד הביטחון לזכאיו, כך שבכל הקשור להיקף הפיצויים, התמלוגים, הפנסיה, הזכאות לטיפול רפואי, פסיכולוגי, שיקומי-מקצועי ותעסוקתי וכן פטורים והנחות מאגרות, הנחות בלימודים אקדמיים, הלוואות ותנאים פיננסיים הניתנים למשפחות חללי הטרור – כל אלה הושוו לגמלאות שמשרד הביטחון מעניק למשפחות חללי צה"ל, אך הטיפול נותר בידי הביטוח הלאומי (Rimmerman and Araten-Bergman 2010: 256). ולמרות הכול הוסיפו משפחות חללי הטרור לפעול במטרה להצטרף למטופלי משרד הביטחון.

לדרישה זו יש אפוא היבט סמלי ברור – רצון להצטרף ל'מעמד הרם' של לקוחות משרד הביטחון. זהו אזור הביטחון הצובע את הקרובים אליו בהרואיות, בהוקרה ובהערכה אזרחית, שכן כמו שהתבטאה יועצת ראש הממשלה לענייני רווחה: 'מערכת התשלומים של המוסד לביטוח לאומי הגה למעשה אותה מערכת זכאות כמו של משרד הביטחון, ההטבות והתגמולים זהים לחלוטין' (סוויד 2004.5.9).

משרד הביטחון הוא אפוא מוסד ממסגר, המסמן את קטגוריית הזכאים להוקרה; ארגון שההשתייכות אליו מעניקה את מה שבורדיה מכנה 'ההון הסמלי של הקבוצה' (Bourdieu 1991) – אותם מאפיינים הנתפסים בחברה כבעלי יוקרה וסטטוס, אלה הזוכים

15 כבריטניה ובארצות הברית קיימים מוסדות נפרדים לשיקום נכי הצבא, אבל משפחות החללים אינן באחריות משרדי ההגנה.

להערכה ולכבוד ושאותם אפשר להמיר לכוח פוליטי, למעמד כלכלי ובעיקר להון תרבותי. בראייה זו אגף השיקום במשרד הביטחון הוא מוסד שעצם ההימנות עם לקוחותיו מעניקה סממני סטטוס השמורים לקבוצה ייחודית,¹⁶ ובהקשר התרבותי הספציפי הוא משאב סמלי (Wegner 1992).

ההיבט המוחשי-אובייקטיבי

ואולם על אף התגמולים החומריים השווים, הבידול התרבותי-סמלי בין הערך המוקנה למשפחות חללי צה"ל, המטופלות במשרד הביטחון, ובין משפחות חללי הטרור, המטופלות בביטוח הלאומי, הופך בסופו של דבר גם לבידול אובייקטיבי. נמחיש כמה ממופעים אלה ברמה הכללית והקונקרטיה למחקרנו.

• איכות השירות. פרואקטיביות היא התנהגות ששרון פרקד ועמיתותיה היטיבו להגדיר בקובען 'להיות פרואקטיבי משמעו לגרום לדברים לקרות' (Parker, Bindi and Strauss 2010: 828). בכל הקשור למוסדות של שיקום ורווחה, במחקר נמצא שאלה בדרך כלל ההפך הגמור (Cnaan and Boddie 2002) בעיקר משום שמקבלי השירותים נתפסים כמי שנוזקים לסעד, ולא כמי שראויים לפיצוי. תפיסה זו משפיעה על טיב השירות ועל ההתנהגות הארגונית באופנים שנמצא להם תיקוף מחקרי:

○ כשארגונים מטפלים באוכלוסיות בעלות מטען סמלי, 'פרות קדושות', כאלה הנתפסות ראויות להוקרה, לפיצוי ולתגמול, עובדיהם מאמצים חרדת קודש טיפולית המתבטאת במיומנות, ביזמות ובניסיון להשביע רצון. גישה זו מביאה לידי שירות פרואקטיבי בהשוואה לשירותים אחרים (Griffin, Parker and Mason 2010)

○ הטיפול באוכלוסיות מועדפות שכאלה נמצא בדרך כלל תחת עיניהם הפקוחות של הציבור והסיקור התקשורתי, כך שהלנות ותלונות על טיבו עולים לא פעם על סדר היום התקשורתי ואף הפרלמנטרי. מוסדות שאינם מטפלים באוכלוסיות הנהנות ממעמד מועדף אינם נבחנים באותה מידה (Goerdel 2005).

○ בארגונים מעניקי שירות המטפלים באוכלוסיות 'בכירות' יותר יש נטייה לתגמל את העובדים במידה רבה יותר. תגמול יתר מביא גם הוא לידי הענקת שירות מועדף ביחס לזה הניתן במקומות מתגמלים פחות ומתוקצבים פחות. מאפיין זה מתבטא בין השאר בנטייה לסקור את שביעות הרצון של המטופלים ולבצע רפורמות בעקבות כך (Marinova 2002).

התנהגות פרואקטיבית של ארגון מקלה על לקוחותיו, שכן היא ממזערת את תחושת התלות ואת ההססנות של המטופל בטרם יפנה בבקשות ומקלה עליו להסתייע בשירותים המוצעים לו בלי שיחוש נטל או עול (Crant 2000). המחשה לטענה זו היא

16 מה שסקאלניק מכנה 'אוטוריטה סימבולית' (Skalnik 1996).

עקרון הפיזיו שאגף השיקום במשרד הביטחון פועל לפיו: עם נפילת הבן משפחות החללים מוגדרות כמי שזכאיות למענקים פיננסיים מיד, בלי שיהיה צורך להוכיח את השלכתו הנפשית והתפקודית של האבדן עליהן, וכיום אף בלי לבחון את הכנסותיה של המשפחה ואת מידת הזדקקותה לסיוע כלכלי.¹⁷ הביטוח הלאומי לעומת זה פעל שנים רבות על פי עקרון הצורך: על משפחת הנפגע היה להוכיח אל מול ועדות רפואיות רבות כי נפגעה מהאבדן, הברל שחזק את תחושת הריבוד בין אלה הראויים בזכות ובין המבקשים סעד או חסד (גל 2002).

זאת ועוד, בחברה הישראלית – שבה זכאותן של משפחות חללי צה"ל לשירותים, לסיוע, לתמיכה ולהוקרה היא בבחינת קונצנזוס, והמשפחות השכולות נתפסות ראיות לכך יותר מזהויות אחרות המתמודדות עם אבדן לרבות על רקע לאומי כגון טרור, ושבה הלנות הורים שכולים הופכות עד מהרה לסוגיות תקשורתיות המתורגמות לשאילתות פרלמנטריות – נראה שאכן מתקיימים התנאים המנבאים בידול בין השירות, ההתנהגות הארגונית ומידת הפרואקטיביות של אגף השיקום במשרד הביטחון ובין אלה המאפיינים את הביטוח הלאומי, המצוי במשרד הרווחה. הברל זה בא לידי ביטוי בין השאר בהלנות הרבות המפורטות בדו"חות מבקר המדינה, החוזרים ומציינים שאף שחוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה 'נועד להשוות את זכויות הנפגעים בקרב האוכלוסייה האזרחית, בעיקרן, עם הזכויות המוקנות לנפגעים של מערכת הביטחון המטופלים בידי אגף השיקום של משרד הביטחון' (מבקר המדינה 1989: 651), מדובר בארגון מסורבל, שאינו יוזם, אינו מלמד את המשפחות באופן פעיל על זכויותיהן, כזה שבהשוואה לנעשה במשרד הביטחון מעניק תחושה של קיפוח (שם: 670). זאת ועוד, הביטוח הלאומי גם אינו בוחן ובודק, בניגוד לנעשה במשרד הביטחון, את מידת שביעות הרצון של המשפחות שהוא מטפל בהן, ואינו יוזם 'מיצוי זכויות הנפגעים בדרך של מעקב קבע אחר הנפגעים ובני משפחותיהם' (שם: 671). ביקורת מסוג זה עלתה גם בעיצומה של אינתיפאדת אל-אקצה, לאחר הכללתן של משפחות החללים ביום הזיכרון. בדו"ח מ-2003 ציין המבקר שהזכויות הניתנות למשפחות חללי טרור 'אינם חופפים [את] אלה של משרד הביטחון והדבר יוצר חוסר שוויון בין הנפגעים המטופלים בשני הגופים' (מבקר המדינה 2003: 254).

- קרנות ותמיכות לא ישירות. לאוכלוסיות מאוגדות הנהנות ממעמד סמלי ייחודי (כדוגמת משפחות חללי צה"ל, נכי צה"ל או עובדי משרד הביטחון), יש בדרך כלל כושר מיקוח חברתי, המתבטא בגיוס משאבים רבים יותר (Groselocke and McCarty 2001). ואכן, משפחות חללי צה"ל נהנות ממגוון של קרנות ציבוריות והטבות ברשויות המקומיות, דבר שבעקיפין מאפשר נגישות להטבות פיננסיות גבוהות מאלה המוענקות

17 בעבר היה על המשפחה להוכיח הזדקקות פיננסית, אם כי בלי להירדש להוכחת התמודדות עם טראומת השכול. בביטוח הלאומי משפחות ההרוגים נצטרכו להוכיח את היפגעותן הנפשית מצלקות הטראומה לפני פורומים פסיכיאטריים-רפואיים (קלון 2001: 49).

למקבילותיהן בביטוח הלאומי. בכל הקשור למשל לזכאות לנכים הסובלים מאותה נכות נמצא שהמטופלים במשרד הביטחון זכאים לסל פיננסי הגבוה פי ארבעה מאלה המטופלים בביטוח הלאומי. הכוונה איננה לזכאות על פי חוק, המקנה תמלוגים פיננסיים שווים לשתי האוכלוסיות, אלא להטבות נוספות הודות לקרנות ציבוריות, המעבות את סל השיקום הבסיסי (Gal and Bar 2000). כמו שהעיד קצין בכיר במילואים מאגף השיקום במשרד הביטחון (3.12.2009): 'הכללים ביחס לשתי האוכלוסיות אכן זהים, אבל מטופלים על ידי הביטוח הלאומי [...] הזכויות וההטבות – הגובה שלהם, הגודל שלהם או ההיקף שלהם [...] פחותות מאשר אלה שניתנות על ידי משרד הביטחון' (מור 2011:10).

- היקף ההנצחה. זכאותן המועדפת של משפחות חללי צה"ל, בהשוואה לאלה של חללי הטרור, לקרנות ולסיוע מתבטאת בין השאר בזכאותן המועדפת להנצחה, קרי להנחתת החלל בזיכרון הציבורי. גם הביטוח הלאומי, בפרטו בשנת 2011 את מהות מענקיו למשפחות החללים, ציין שהמענקים המסייעים להנצחה יש בהם כדי 'לסייע בלבד ואין בהם כדי לכסות את כל הוצאות ההנצחה' (המוסד לביטוח לאומי 2011). ארגונים לא ממשלתיים רבים אמנם קמו לקידום ההנצחה הפרטית של חללי הטרור, אבל מדובר ביזמות שוליות מבחינת הזיכרון הציבורי, שכן מבחינה חוקית רק למשרד הביטחון הזכאות לקבוע אנדרטאות בנוף ולכלול טקסי זיכרון בלוח השנה של עובדי המדינה (Rimmerman and Araten-Bergman 2010). שוב ושוב שבים חללי הטרור ומילינים לפני העובדים הסוציאליים של הביטוח הלאומי על היעדר הנצחת החללים, ואלה מדווחים שוב ושוב על חוסר האונים שהם חשים אל מול תביעות אלה משום שמדיניות הזיכרון אינה בידיהם (המוסד לביטוח לאומי 1976-2006).

השאלה אם משפחת החלל משויכת לאגף השיקום במשרד הביטחון, ומתוך כך נמנית עם 'משפחת השכול', או לביטוח הלאומי במשרד הרווחה מכריעה אפוא בין הפיכת אבדנה לפרטי או לציבורי. זעמן של משפחות חללי הטרור עלה בין השאר כשאזרחים וחיילים מצאו את מותם יחד בפיגועי טרור, דבר שלא הביא לידי האחדת הקטגוריות: 'קשה להבין מדוע יהיה יום זיכרון אחד לחייל אוהד בכרך ויום זיכרון שני לחברו האזרח אורי שחור, שנרצח יחד איתו באותה שעה', תהה פובליציסט על ההפרדה בין אזרחים לחיילים שנהרגו באותו פיגוע (שרגאי 1997:22.5).

משטר שיקומי-ריבוי זה, על מאפייניו הסמליים-סובייקטיביים והמוחשיים-אובייקטיביים, הוא תוצר של עדיפותה של קבוצת חללי צה"ל בהנצחה ובזיכרון הציבורי, שכן זיכרון זה צובע את כלל המשתייכים לקבוצה זו בגבורה וממקם אותם במיקום גבוה יותר במדרג האזרחות. בעשותו כן הוא מנכיח בחיי היום-יום את חובתה של המדינה למשפחותיה, וכך מוענת מבחינה ציבורית הסכמה לבידול זה. לא בכדי נתבעו משפחות החללים שנרצחו בפעולות טרור להסתייע, בניגוד לאלה המטופלות באגף השיקום ובאגף משפחות והנצחה, בארגונים לא ממשלתיים רבים כדי לזכות באמצעותם לתמיכה ולשיקום מעבר לאלה הניתנים בביטוח הלאומי והדומים לאלה שמעניקים ארגוני השכול הצבאיים היציגים (Degloma 2009; Friedman-Peleg and Billu 2011), ולא בכדי מנסות משפחות

חללי הטרור, כמו שעור יתואר, לצעוד אל עבר 'אזור הביטחון' כדי ליהנות מאותם משאבים מן המדינה.

הדרך אל 'אזור הביטחון' והשמירה על גבולות ה'קדושה' הצבאית: המאבק על גבולות ההנצחה הממלכתית

שאיפתם של נפגעי הטרור להימנות עם מטופלי אגף השיקום במשרד הביטחון

כבכל הייררכייה, גם בהייררכייה של השכול תחושותיו של הפרט מבוססות על קיפוח יחסי, כך שאלה בנוגע למקומו אינן נקבעות רק על פי מקומו במדרג, אלא גם בהתאם לקבוצת ההשוואה שלו. אם אבלים משוכנעים שהם זכאים להשתייך לקבוצה מורמת מהם, הם עלולים לחוות את התחושה שהוצ'לר ומוריס כינו 'אבלים מסוג ב' (second class grievors) (Horchler and Morris 1994: 72). במצב זה הפרט עלול להיות נטול תמיכה, בודד יחסית, חסר המשמעות שהוא חפץ לייחס לאסונו (Kauffman 1994), ובעקבות כך עלולים להתפתח קשיים כגון התעלמות מעזרה וזמינה, חוסר הסתגלות וכעס (Butcher 2002). בעבר כאמור דחו ראשי משרד הביטחון הצעות פרלמנטריות רבות להעביר את משפחות חללי הטרור לטיפולו של אגף השיקום (הכנסת 31.1.1973) והודו שבכוונתם לשמר את קהילת משפחות חללי צה"ל כבעלות תחושת סטטוס ייחודית ואקסקלוסיבית: 'זה עלול להביא להרגשה פסיכולוגית מאוד לא טובה לגבי הציבור הגדול מאוד שאנחנו מעוניינים שתהיה לו הרגשה שאנחנו מטפלים בו באופן מיוחד', הגיב מנכ"ל משרד הביטחון על ההצעה לאחד במשרד הביטחון את שתי הקבוצות ('י' עירוני, מנכ"ל משרד הביטחון, הכנסת 4.2.1973). החלטה זו גם שימרה את ההנצחה הציבורית – זו שעליה אמון משרד הביטחון – לזכרם של החיילים בלבד.¹⁸

אין פלא אפוא שאחת האסטרטגיות שנקטו כמה ממשפחות חללי הטרור כדרך לבטא את מרמורן על השתייכותן לביטוח הלאומי הייתה ההתנגדות לקבל את הטיפול שהוצע להן, שהרי קבלה שלו היא בבחינת הסכמה להימנות עם מטופלי המוסד הלאומי, קרי למסגר את זכאותם לסיוע ולשיקום כסעד ולא כזכות, ומכאן שעתוק של המצב הקיים (Greenblat 1980: 13; Zizek 1989: 37). התנגדות זו נהפכה למרירות קבועה לא על טיב השיקום, אלא על זהותם המוסרית של המשקמים. כך למשל סיפר אחד ממנהלי הביטוח הלאומי בישיבת ועדת העבודה והרווחה של הכנסת על הגעתם של העובדים הסוציאלים של המשרד למשפחות הספורטאים שנרצחו כשייצגו את ישראל באולימפיאדת מינכן, 1972:

18 היגיון רפובליקני זה אף חדר להתייחסות האזרחית לכמה מנפגעי יישובי הספר, שעובדת התיישבותם בגבולות מוסגרה כחלק מהמאמץ הלאומי ועל כן זיכתה את משפחותיהם בהטבות ממשפחות נרצחי טרור שלא איבדו את חייהם באזורי הגבול לא זכו להם (ינאי 1993).

כאשר באנו אל המשפחות ואמרנו שאנו מהמוסד לביטוח לאומי, הם טענו לעומתנו: איננו רוצים ביטוח לאומי, יקירינו נפלו על משמר המולדת, אנו רוצים שמשרד הביטחון יטפל בנו. העובדים שלנו נאלצים להתגונן ולהסביר מדוע הם באים אל המשפחות, ונועלים בפניהם את הדלת (הכנסת 1973.3.1).

דוחות רבים של עובדים סוציאליים שנבחנו במחקר זה מלמדים שלא פעם הם נתקלו באי-רצון של המשפחות לארחם, לשתף עמם פעולה ולהיענות לעזרתם המושטת, שכן לתחושתם בכך יסכימו להיות 'שכולים' מדרגה שנייה:

אנשים אלה חיים בהרגשה של קיפוח בשל עצם העובדה שהם בטיפולו של המוסד לביטוח לאומי. חרף כל מה שאנו עושים עבורם, הם אינם יכולים להשתחרר מההרגשה שהם אזרחים ממדרגה שנייה. זה כמובן מקשה עלינו, כי גם הטיפול הטוב ביותר אין בו כדי להפיג את רגשות המרירות והקיפוח (הכנסת 1982.21.1).

תחושות קיפוח אלה מובן שלא נולדו בחלל ריק, שהרי מעצבי המדיניות אכן פעלו מתוך כוונה לייצר קטגוריות הייררכיות, כמו שהבהיר ח"כ אליעזר שוסטק בהסבירו את המחשבה שבבסיס מדיניות השיקום שהוא וחבריו בכנסת עיצבו:

יש משהו במדינת ישראל שייחודו זכאות מיוחדת לשירות בצה"ל מאשר כל נפגע אחר, אפילו שהוא נפגע מפעולות איבה [...] יש עניין פסיכולוגי של זכאות בשירות בצה"ל ופגיעה בצה"ל מאשר כל פגיעה אחרת. כך המדינה קיבלה את הדבר הזה. יש איזה שהוא יחס מיוחד לזכאות הנובעת משירות בצה"ל ומפגיעה במלחמה (הכנסת 1973.4.2).

תפיסה זו השתרשה בלי הברדל בין ימין לשמאל. כך טען ח"כ יאיר צבן (מפ"ם) כי לטעמו אין להעניק 'בסיס שווה לחלוטין לאדם שנסיבות היפגעותו הן כתוצאה של יד המקרה בלבד ולאדם שנסיבות היפגעותו הן כתוצאה מאקט של הכרעה, התנדבות וכדומה. העמדת כולם בדרגה שווה [...] היא דבר פרובלמאטי מאוד'. אליו הצטרף חבר הכנסת בני שליטא (ליכוד) כשגרס כי 'אנשים שנפגעו מתוך המוטיבציה של שירות בצה"ל, ולפעמים תוך חירוף נפשם, זה דבר שונה לחלוטין' (הכנסת 1982.27.7). ואכן, אל מול שלל התביעות של נפגעי הטרור לקבל את העזרה 'בזכות ולא בחסד' כדבריו של ח"כ משה שחל (הכנסת 1977.21.2), הבהיר הממסד כי השיקול הסמלי-פוליטי הוא שנבחר לעצב את התפיסה ואת מדיניות השיקום, כמו שהבהיר בכנות ח"כ שבח וייס: 'הנטייה היא שלא לעשות שימוש בשיקולים סוציאליים, אלא בסימבולים' (הכנסת 1982.10.5).

'גם אנו חיילים': הניסיונות למסגר מחדש את דימוים ואת מעמדם של נפגעי הטרור

אינתפאדת אל-אקצה על נפגעי הרבים האיצה את פיתוח תודעת הקיפוח היחסי (Gurr 1968: 1105) בקרב נפגעי הטרור, דבר שהצית התנהגות קולקטיבית (Sandler 1992)

לתיקון מה שהם ראו בו הפליה. קיפוח יחסי זה הורגש בעיקר בשל מותם המשותף הרב של חיילים ואזרחים באותם הפיגועים – מוות שלאחריו נשלחה כל משפחה לארגון שיקום שונה – 'הנרצח' הצבאי זוכה להיהפך ל'חלל', ואילו עמיתו האזרח הוא בחזקת 'נפגע'. יותר מאלף ישראלים נרצחו בשנים 2000-2004 בפיגועי טרור, 70% מתוכם אזרחים. 5,600 ישראלים נפצעו בפיגועים, 80% מתוכם אזרחים (Rimmerman and Araten- (Bergman 2010: 253).

מספרם הרב של נפגעי הטרור ונוכחותם המורגשת בחברה הישראלית הייתה הזדמנות למשפחות ההרוגים להתחיל בהתארגנות ממוסדת למען חדירתם לזיכרון הציבורי. גמסון היה הראשון שקשר בין התרבות הפוליטית למדיניות הרווחה בהבהירו שהמדינה תאמץ או תדחה תביעות על פי 'חבילת הפרשנות המרכזית בענייני רווחה' (meta welfare packages) העוטפת אותן (Gamson and Lasch 1981). העובדה שמשפחות חללי הטרור בחרו במסגרת נרטיבית צבאית להצגת מות יקיריהם היא מן הצד האחד קבלה של ההיגיון המיליטריסטי-רפובליקני – ניסיון לחייל את הקרבן ולא לאזרח את זירת השכול – אך מן הצד האחר החלטה אסטרטגית להרחיק מיקיריהם את הדימוי היהודי-גלותי הנפסד (Almog 2000), ובכך לפתוח את חסמי הכניסה של הזיכרון ההגמוני.

תופעה זו התבטאה בין השאר בשפה. נפגעי פעולות האיבה ביקשו להקים 'אתר הנצחה מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור', ואולם לרעיון זה התנגד נעמן סחייק, ראש היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, משום שהשימוש במילה 'חללים' שמור לשיטתו רק 'לחיילים שנפלו חלל על משמרתם' (ארכיון הנצחת החייל 12.1.1998). עוד ביקשו משפחות חללי הטרור שאינתפאדת אל-אקצה, שתבעה מאות קרבנות, תכונה 'מלחמה', כך שהרוגיה ייצבעו כחיילים: 'האם העובדה ש-75% מהחללים בשלוש שנים וחצי האחרונות הם אזרחים גורמת לתקופה שלא להיקרא מלחמה או מערכה? [...] מדוע אין מוסדות המדינה מכריזים על תקופתנו כעל "מלחמת העורף"?' הלינו הורים שבניהם נרצחו בפיגוע באוטובוס בחיפה במהלך האינתיפאדה, מקדמים את המסר ש'גם קרבנות הטרור הם חללי מערכות ישראל' (צור, מנדלוביץ וקרמי 2006). שוב ושוב המחישו המשפחות שאין מדובר במוות פסיבי. במכתב לשר משה קצב, מי שישב בראש ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, הדגישה סמדר הרן, מי שאיבדה את בני משפחתה בפיגוע טרור ב-1974 כשמחבלים חדרו לביתה בנהריה, כי:

מותם של רבים מאד מקרב חללי פעולות האיבה והטרור לא היה מקרי או שרירותי. רבים מהם ישבו במקומות אליהם נשלחו על ידי המוסדות המיישבים על ידי המדינה וגורמיה המוסמכים בכדי לעצב ולקבוע בנוכחותם את גבולות מדינת ישראל [...] אין לראות בהם קורבנות פסיביים אלא משתתפים פעילים במאבק על הקמת המדינה ושמירה על קיומה. בפיגועי המיקוח שילמו רבים בחייהם את מחיר עמידת המדינה על עקרונותיה מול האויב (הרן-קייזר 1998).

לשיטתה מדובר בהרואיות שאינה נופלת מזו של חיילים:

התמודדות אורחית שונה מגבורת הקרב [...] רבים פגשו את האויב פנים אל פנים בידיים ריקות מנשק [...] וחזו ביקריהם הנקרעים מהם [...] אנו, שאיננו נסוגים מקווי העימות והספר, אנו הממשיכים לנסוע באוטובוסים ולהסתובב בשווקים, המסרבים להיכנע לפחד, אנו המבינים שבמקום שבו הרוח לא נרמסת שם מגבלות הכוח של הטרור, אנו יודעים שזו תמציתה של רוח ההתמודדות והגבורה האזרחית (הרן-קייזר 1998).

אם לבת שנהרגה בפגיעה טרור ציינה שבדומה לחללי צה"ל היא מנסה לשוות גם למות בתה משמעות לאומית: 'ניסינו לראות בה חיילת למרות שטרם גויסה. חיילת שנפלה במלחמה הבלתי פוסקת של עם ישראל נגד המתנכלים לקיומנו' (אליחי, 14.7.1982). מתוך אימוץ ההיגיון הצבאי-רפובליקני אמור היה חיל השכול האזרחי לזכות את חללי הטרור בכרטיס כניסה להנצחה ולזיכרון הממלכתי.

יזמותיהן של משפחות חללי הטרור היו ניסיונות להיכנס לזיכרון הציבורי כקטגוריית חיילים הראויים להנצחה. כך למשל עלתה היזמה להקמת מוזאון, שבדומה לבתי 'יד לבנים' המצויים על פי חוק בכל עיר, 'ינציח את חללי מלחמת העורף ואת האירועים שהביאו לנפילתם' (מנדלביץ, קרמן וצור 2004). עוד עלתה התביעה להקים 'חלקות נפרדות בבתי העלמין האזרחיים לנפגעי טרור', שבהן ניתן יהיה לקיים את טקס יום הזיכרון 'במתכונת הטקס הממלכתי' (שם). ובעיקר נעשה ניסיון להפוך את כלל המשפחות לקטגוריית זהות. כשם שהורים לחללי צה"ל פעלו במשך השנים כקבוצת לחץ מאורגנת וממוסדת והביאו לידי חקיקת 'חוק יום הזיכרון' (בשנת 1963) – שהפך את יום האבל מפרטי לממלכתי – כך במשך השנים ביקשו מפעם לפעם משפחות חללי הטרור ממשרד הביטחון שגם בניהם ייעשו חלק מההנצחה הממלכתית, אבל הם נדחו (שמיר 2003: 175). בהקשר זה נציין שרק בשנת 2010 הותר לקרובים של נרצחי פעולות טרור להיעדר ממקום עבודתם ביום הזיכרון (המוסד לביטוח לאומי 2011: 10). עוד ביקשו המשפחות מהביטוח הלאומי שיפיק רשימות חללי טרור, בדומה לרשימות חללי צה"ל, מה שיאפשר לציבור להיחשף באופן מאורגן למשלמי המחיר הלאומי וכן יאפשר הקמת ארגון ציבורי של המשפחות שיקדם חקיקה בתחום השיקום, ההנצחה ובעיקר יוכל לקיים קשר בין החברים לתמיכה הדדית (המוסד לביטוח הלאומי 2009).

באמצעות כלל פעילויות אלה ניסו המשפחות להבהיר את גודל העוול המדיר מן הזיכרון 'חיילים ללא מדים': 'יש הדורשים חזקה בלעדית של יגון השכול', הצהירה סמדר הרן בהסבירה כי 'עד עצם היום הזה לא מצאנו לצערנו, נפגעי פעולות האיבה, את מקומנו בקרב משפחת השכול הביטחוני' (הרן-קייזר, 5.5.2000). היא ועמיתה, כך כתבה, מתקשים בייחוד ביום הזיכרון, אז 'נעמוד בשוליים, מבודדים עם כאבנו' (שם).

ריבוי הפיגועים, שהיו חלק מחיי היום-יום בישראל, ריבוי החללים האזרחיים, התודעה המעמדית שנוצרה בקרב משפחות השכול וכן ניצול האינטרסים הפוליטיים של הממשל המכהן שכמו ביקש להעצים את הקרבנות הישראלית אל מול התוקפנות הפלסטינית כלפי פנים וכלפי חוץ, היו מרחב הזדמנויות פוליטי אפקטיבי. כך בשנת 1999 החליטה ממשלתו

הראשונה של נתניהו, לראשונה, על הקמת ועדה ממלכתית לבחינת מעמדם של חללי הטרור בזיכרון הציבורי. 'ועדת מלץ לבחינת מעמדם של משפחות חללי פעולות האיבה' הגדירה את חללי הטרור כמי שזכאים לטקס אזכרה ממלכתי ביום הזיכרון השנתי וכן לאתר הנצחה לאומי (ועדת מלץ 2000: 136) – החלטה שמשפחות חללי הטרור ראו בה 'עוד צעד במאבקינו על מקומנו בזיכרון ההיסטורי, הלאומי והקולקטיבי של מדינת ישראל' (הרן-קייזר, ללא תאריך). צעד זה לא הוביל לצעדים נוספים. מדובר באנדרטה נפרדת ובטקס נפרד ביום הזיכרון, בלי לשלב את חללי הטרור בהנצחה הממלכתית ואת שיקום משפחותיהם במשרד הביטחון.

'איך מקום לטומאה': ההתנגדות להכלת חללי הטרור בזיכרון הממלכתי

בתגובה לפניות אלה הבהירו ראשי ארגון 'יד לבנים' ו'ארגון האלמונות והיתומים' – בפניות לבג"ץ, בשדלנות פוליטית ובמסע פרסום ציבורי – ש'איש לא התכוון לחנך את הנוער ללכת בעקבות קורבנות הטרור [...] הכללת כל החללים בטקס אחד [...] היא פגיעה בערכי המורשת והחינוך' (הררי 4.5.2005), וכי 'איך אפשר להשוות את החללים שלנו למי שנהרג בבית קפה?' (מעריב, 5.5.2000). פרופ' אסא כשר – אב שכול שבנו מצא את מותו בנסיבות אזרחיות (עמרוסי 2012) והיה לאחד מדוברי השכול הצבאי בולטים בחברה הישראלית ואף למחבר הקודר האתי של צה"ל ומהיועצים הבכירים למדיניות השיקום הישראלית – פסק ש'אי-אפשר להשוות את האדם שהיה לוחם, למי שמטייל ברחוב וטרוריסט נפשע שם לו פצצה שגרמה לו למות. הוא לא התנדב להסתכן, הוא לא התנדב לשרת [...] הוא נמצא במסגרת אחרת ולכן מגיע לו יחס אחר' (קידר, 1.5.2006). גם אלוף במילואים לא הבין כיצד זה מישוהו ש'לא גייסתי אותו, לא תבעתי ממנו למסור את חייו, לא ציפיתי ממנו להסתער, לא השבעתי אותו אמונים', מבקש פתאום לחדור להנצחה הממלכתית (שם). בשיח עלו אף אינטרסים סמויים על הזהות הראויה לבולטות בזיכרון, נוסף על ההבדל בין לוחם לאזרח. כך למשל השתרכבו טיעונים בעלי ניחוח מגדרי, כמו בדבריו של חבר הכנסת שאול יהלום שקבע כי 'קשה לקרוא לשלוש נשים שישבו בקפה "אפרופו" לוחמות' (שם), ובעיקר בעלי ניחוח אתנור-יהודי, כמו בדבריו של עלי בן-שם, יושב ראש 'יד לבנים' שהלין על ש'על האנדרטא של נפגעי פעולות האיבה מונצחים גם ערבים ממזרח ירושלים וגם עובדים זרים מתאילנד, סין ורומניה. עם כל הכבוד – שיזכרו בזכות מי אנחנו חיים בארץ הזאת, בזכות חיילי צה"ל שמשרתים בהתנדבות' (ערוץ 7, 24.10.2010). 'איך למדינה, כך אנו מקווים, רצון להנחיל את מורשתם של נפגעי פעולות האיבה ובהם בני דודנו וכדומה' (יד לבנים 21.6.2005).

אי-אפשר להתעלם מהעובדה שהזמנת משפחות חללי הטרור להיכלל ב'משפחת השכול' יש בה כדי לשנות את מאפייניה של קבוצה ייחודית זו שבעיני ההגמוני וזהתה בעיקר עם יהודים, ציונים, גברים, בני המעמד הבינוני-גבוה, חילונים, בעלי נטייה יונית, מן ההתיישבות העובדת או תיכוני העילית – מאפיינים שכשהם לעצמם נמצאים במגמת שינוי בכל הקשור לשכול הצה"לי אם כי מתוך זיהויו המטפורי-תרבותי עם 'פי הבלורית

והתואר' (Ben-Eliezer 1995; Lebel 2011; Levy 2010a, 2010b). שהרי חללי הטרור, כך נמצא, הם ברובם יושבי הפריפריה או משתמשי התחבורה הציבורית בערים הגדולות – בני המעמד הבינוני-נמוך (פארן, פדהצור ופרלינגר 2005), לרבות מי שאינם יהודים. השסע 'שכול צבאי – שכול אזרחי' משתלב אפוא במה שדבורה ינוב כינתה 'השסע החברתי ישראלי' (The Israeli social gap), המבדיל בין 'ישראל השנייה' ל'ישראל הראשונה' (Yanow 1996: 72-73), בין ה'אחרים' ובין מי שמראשית המדינה תפקדו כמסמנים הסמליים של הסגרים החברתיים, מעצבי המדיניות החברתית והתרבותית, שאת עיקר מעמדם האזרחי-פוליטי שאבו ממעמדם בזירה הצבאית ובעצמם הבנו את הצבא כמוסד פוליטי-סמלי במסגרת מיליטריזם תרבותי (Ben-Eliezer 1998).

חשש אחר של הממסד מהכללתו של שכול הטרור בשכול הממלכתי מקורו בין השאר בהשפעה העשויה להיות לכך על מעמדו הפוליטי של הממשל ועל הלגיטימציה הציבורית שלו, כמי שכושל בהספקת הביטחון לאזרחי המדינה. לעומת אנדרטה לחללי צבא, המלמדת כמה הממשל מקריב כדי לספק ביטחון, אנדרטה לחללי הטרור מעבירה את המסר ההפוך – עד כמה הציבור חסר ביטחון אישי – מוצר ציבורי בסיסי שעל הממשל לספק לנתיניו (Rousseau 1968). הטרור, כמו שעלה גם אחרי מתקפת הטרור על ארצות הברית ב־11 בספטמבר 2001, שובר את אשליית היעדר הפגיעות של הלאומיות המערבית (Guru 2010). ואכן, בשיח הפוליטי הישראלי נתפסו חללי הטרור כמי שנהרגו 'בגלל אזלת יד השלטונות' (דברי חבר הכנסת יוסף בא־גד, הכנסת 1.11.1994). 'האם מנהיגי המדינה המתגאים בחוסן הלאומי מרגישים אשמים בגלל חוסר יכולתם לספק מגן לאזרחים?' תהו הורים שבניהם נהרגו בפגיעה בחיפה (צור, מנדלוביץ וקרמי 2006).

במקרה הישראלי אין מדובר רק בחשיפת אזלת ידו של הממשל, אלא באיום על דימוי הרעיון הלאומי-ציוני ככזה האמור לספק ליהודי מציאות הפוכה מזו של הגולה, של השואה, של הפגיעות. שכן, כמו שכתב הרצל, מדינת ישראל אמורה לשמש 'מקלט בטוח' לאזרחיה (הרצל 1899). חללי הטרור, כמו שכתב רוביק רוזנטל, עיתונאי ישראלי רב מוניטין ובעצמו אח שכול, 'הם קורבנות ללא תמורה, הם אינם עשויים מהחומרים מהם בונים מיתוס ובוודאי אינם יכולים להיחשב גיבורים. הם אינם מייצגים את עוצמתו של כוח המגן אלא פגיעות וחולשה. הם אינם התשובה אלא הבעיה' (רוזנטל 23.5.2004).

גם דוד יהודה מארגון 'יד לבנים' התנגד להנצחתם של נפגעי הטרור שכן 'נפגעי טרור מזכירים לנו דברים אחרים בהיסטוריה שלנו [...] זה התחיל עם פוגרומים, עם רצח יהודים' (ועדת מלץ 2000: 213). ואכן, על חלקת הקבר לנפגעי הטרור בחיפה כתבו הורי הנרצחים: 'חלקה זו שעצם הקצאתה מבטא חזון מבעית של שואה במדינת ישראל, הנה ייחודית בנוף הישראלי. חלקה שאומרת: יהיו עוד פגיעים ולכן יש מקום למתים המהלכים בינינו, קורבנות הטרור העתידי' (מנדלוביץ, קרמן וצור 2004: 3).

בשנת 2004, בעיצומן של מתקפות הטרור, הודה אהרון אפלפלד, מבכירי סופרי השואה הישראלים, כי 'בשנתיים האחרונות אני נמנע מלנסוע באוטובוס [...] פוחד שהאוטובוס יתפוצץ'. באותו ריאיון, שעורר הדים רבים, טען אפלפלד: 'ניסינו לברוח מהגורל של

מיעוט נרדף, אבל הגורל של מיעוט נרדף רדף אחרינו גם לכאן. למרות כל המאמצים שלנו לא הצלחנו להימלט ממנו' (שביט 9.2.2004). לא בכדי נקרא ספר שהוציא על דעת עצמו סופר איטלקי המאגד בתוכו את סיפוריהן של כלל משפחות חללי הטרור בישראל בשם 'שואה חדשה' (A New Shoah) (Meoti 2010),¹⁹ וכתזכורת לקיומה של 'שואה' בהקשר הריבוני-ישראלי אין דבר המאיים על הלגיטימציה של הסדר החברתי יותר מחללי הטרור.²⁰ אם מסיבות אלה ואם מאחרות, תהליך ההשתלבות בזיכרון הממלכתי נקטע באבו. אל מול מה שנראה כהצלחה ראשונית, התגייסו כמו שראינו כלל בעלי האינטרס במדרג האזרחות המיליטריסטית-רפובליקנית לעצירת הרחבת הסגר הסמלי החוסם את הזיכרון הממלכתי. בעקבות החלטות הוועדה הממלכתית להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור, שאת המלצותיה אימצה ממשלת ישראל (ועדת מלץ 2000), זכו חללי הטרור לאנדרטה משלהם, נפרדת מזו של חללי צה"ל, ובטקס משלהם, נפרד מזה המתקיים ביום הזיכרון לחללי צה"ל. זאת ועוד, הנצחת חלליהם תלויה בהכרעות עירוניות, בניגוד להנצחתם של חללי צה"ל, המצויה בתחום אחריותה של הסמכות הממלכתית להנצחה – משרד הביטחון.

הפעולות שנקטו משפחות החללים, כמו מאווייהן בימים אלה, שונים מהפעולות המוכרת לאנשי השיקום. לשם השתלבות בזיכרון הציבורי פעלו המשפחות במישור המשפטי, ולצדו פעלו בתקשורת, יזמו ימי עיון אקדמיים והקימו שדולות פרלמנטריות. 'זה גדול עלינו בכמה מידות', ביטאה עובדת סוציאלית מאגף השיקום של הביטוח הלאומי את הקושי שבליזוי משפחות חללי הטרור:

אנחנו יודעות לדאוג לבעיות נפשיות או רפואיות, לרווח על צרכים, לארגן מלגות. הם מדברים איתי על גיוס תרומות, על הזמנת שרים לפגישות, על רצון להשתתף בישיבות ממשלתיות. מה לנו ולזה? חשנו לא רלוונטיות. הם הבהירו לנו כי מבחינתם אנו חלק ממקום שמשפיל אותם – הביטוח הלאומי – וכי הם בכלל ראויים לכל מה שיש במשרד הביטחון. שרק שם הם רוצים להיות. שפחות מעניינת אותם הגמלה, עוד קבוצת תמיכה או עוד מפגש עם עובדת סוציאלית – חשוב להזמין את שר הביטחון לטקס יום הזיכרון.²¹

אם נחיתות השיקום של 'הבלתי מונצחים' הוא תוצר של 'הפוליטי', הרי גם שדרוגו יתבע עשייה פוליטית. וכמו שעולה מהמאמר, תיקון פוליטי תובע התערבויות שמקצתן זרות למלאכת השיקום הקלסית, אך חיוניות ונדרשות למבקש לעסוק בעיבוד האבדן ובהקלת השכול.

19 הספר זכה להקדמה מאת יושב ראש הכנסת ח"כ ראובן ריבלין.

20 במקום אחר כיניתי שכול שהדגשתו בשיח הציבורי עשויה לחתור תחת הנחות היסוד של התפיסה הדומיננטית 'אובדן אנטי-הגמוני' (לבל בהכנה).

21 ריאיון אישי, 13 באוגוסט 2009, ירושלים.

סיכום: אבדן לא מוקר והפוליטיקה הסמלית שבשיקום – ההיכללות בזיכרון הציבורי כמשאב שיקומי

בכל הקשור לחקר ההכרה באבדן, מאמר זה מצטרף למחקרים המדגישים שלמעמד ולמקומם בזיכרון הציבורי של המתמודדים עם שכול משמעות שיקומית פסיכו-חברתית (Jhangiani 2010). אולם העיסוק המחקרי בסגרים סמליים בוחר את התופעה של קבוצות המעוניינות להצטרף לאוכלוסיות בעלות אבדן מוקר מהיבטיה הפוליטיים והאידיאולוגיים, אך כמעט שאינו קושר את הנושא לתחום הרווחה (Hamber and Wilson 2002). בהקשר הישראלי למשל ידוע שכל עוד נותרו חוויותיהם של ניצולי השואה – שמן הסתם לא הלמו את האתוס הצינוני-הרואי – בשוליים, נותרו בשוליים גם נגישותם וזכאותם לסיוע בשיקום ובהתמודדות. רק משבשלה החברה דיה כדי להיחשף לפרק הקרבני-יהודי שלה, החלו יזמות חקיקה להטבת חייהם של הניצולים שנותרו בחיים (Davisovitch and Zalashik 2007).

היה זה דוקה שלימד כי בכל חברה קיים 'משטר אבל' (grief regime), שבמסגרתו קיימת הכרה ציבורית באבדנים מסוימים בעוד אבדנים אחרים נותרים במרחב הפרטי והמתמודדים עמם נדרשים למה שהוא כינה 'גון משולל זכויות' (disenfranchised grief) (Doka 2002: 10) – מצב שבו הממסד אינו מכיר באבדן ועל כן מדיניות הרווחה איננה מעניקה לאבל זכויות. אולם בכל הנוגע לקבוצה הנחקרת במאמר זה – משפחות נרצחי הטרור – ביטוי זה אינו מיטיב לתאר את מצבן, שכן על פי חוק הן זוכות לתמיכה פיננסית ושיקומית. אבדנן אפוא אינו 'לא מוכר', כי אם 'לא מוקר'. מדובר כאמור בתחושה המתפתחת בשל קיפוח יחסי, שבמסגרתו האבלים חשים שהם אינם זוכים להוקרה או להוקרה מספקת בהשוואה לאחרים משמעותיים, שאליהם הם בוחרים להשוות את עצמם. במילים אחרות, משפחות נפגעי הטרור אינן מתמודדות עם אבדן חסר הכרה או זכויות, אלא שבהשוואה למשפחות חללי צה"ל – שבתרבות הישראלית ניצבות בראש מדרג השכול – הטרואומה שלהן אינה זוכה להוקרה דומה. זו המחשה למעורבותה של התרבות הפוליטית בהתמודדות עם שכול, שכן רק ביחס לאותו 'אחר משמעותי' (שכול צבאי) אבדנן של משפחות חללי הטרור נהפך לאבדן לא מוקר, בעל מיקום שונה בהיררכייה הציבורית.

במילים אחרות, מאמר זה לא ביקש להצביע על קבוצה החווה אבדן שקוף, כזה שהמדינה או הציבור אינם מודעים לקיומו – בחשיפה הציבורית וכן בגמלה המוצמדת לזו של משפחות השכול הצבאי מעמדן של משפחות חללי הטרור משופר ביחס למשפחות המתמודדות עם שכול אזרחי שאינו על רקע לאומי – אלא על קבוצה המתמודדת עם אבדן שלתחושת חבריה אינו מזכה אותם ואת יקיריהם המתים במידה מספקת של הוקרה, כבוד ומעמד חברתי. מדובר בין השאר במאבק על 'מסגור האבדן' (Loss framing) – האם ייתפס כחלק מאותם אובדנים הנתבעים במסגרת מערכות ישראל וייכלל במשפחת השכול? או שמא לא יצורף לקטגוריה זו. אחריותם של התרבות הפוליטית והמיליטריזם התרבותי

לבידול שבשיקום – הבידול האובייקטיבי, ובעיקר הבידול הסובייקטיבי, הנתפס – הוא היבט חשוב שעל עובדי השיקום להבינו.

בחברה הפוסט-מודרנית מנסים להיכלל בזיכרון הלאומי גם קולות אחרים: לא רק מקימי מדינת הלאום, אלא גם קרבנותיה, משלמי מחיר הקמתה; לא רק גיבוריו של הסדר החברתי-פוליטי, אלא גם קרבנותיו. קולות אלה של חוויה קרבנית ושיח טראומה מעוניינים לתפוס מקום לצד הגבורה, הצובעת את כלל ההנצחה הלאומית (Orr 2001), תזכורת שהמלחמה איננה רק סיפור של חיילים, אלא גם של אזרחים ששילמו את מחיר האלימות (Morgan 2009). אבל מאבקן של משפחות נפגעי האיבה להיכלל בזיכרון הממלכתי אינו צועד בעקבות מגמות פוסט-מודרניות אלה. שיח זה מתנגד לדיכויטומיה שבין הלוחם לאזרח, עושה למסגורם של נרצחי הטרור כחללים אקטיביים במאבקה של המדינה על קיומה, ופועל להמחיש את אי-היותם של רוב החללים הנחשבים 'חללי צה"ל' חללים שנפלו על משמרתם.²²

משפחות חללי הטרור לא בחרו במסלול מאוורח, חופשי מהשפעותיו של השכול הממלכתי, האמון על עיצוב מוקפד של רגשות וסמלים, וגם לא בחרו בשכול 'אחר', שייחוד לקרבנות המלחמה ואי-הותרתם שקופים; משפחות חללי הטרור צועדות בדרך אל ההיכללות בשכול הייצוגי, זה הניצב בראש המדרג, כדי ללמד שגם הם תורמים פעילים לתקומה העברית. צעד זה עורר נגדם רבים ממנהיגי זירת השכול הצבאית, אף כאלה שניצלו את ההון התרבותי שבידם כדי לקדם שיח טראומה, שיח אנטי-ממסדי ואף להציג את נקודת המבט הקרבנית הפלסטינית.²³ עם התארגנותן של משפחות חללי הטרור ותביעתן לחדור לפנתאון הממלכתי, אימצו באחת הורי החיילים השכולים האמונים על השיח הייצוגי שיח לאומי, מיליטריסטי ורפובליקני, והתגייסו לשמור על גבולות השכול הממלכתי האקסקלוסיבי ההגמוני. כאילו הישגי משפחות חללי הטרור היו בבחינת תוסף הומאופתי שעורר את החיסון הרפובליקני מתרדמתו.

נראה שהתעוררות נגד זו של משפחות חללי צה"ל וארגוניהן לא הייתה מתקיימת לו היו משפחות חללי הטרור מבקשות הכרה אחרת באבדן – מה שמכונה 'הפוליטיקה של ההכרה' (Nicholson 1996) – אך אלה צעדו במה שמכונה 'הפוליטיקה של ההשתייכות', קרי היכללות בדגם הקיים כשוים וכראויים (Castles and Davidson 2000). בחירה זו מבטאת את הבנתם שגם בכל הנוגע לזכות לביטוי הטראומה ובזכות לקרבנות, המרחב הישראלי מעדיף את המחזיקים במניית הזהב של השכול האקטיבי-הרואי.

22 את התהליך הזה אפשר לכנות 'מסגור מחדש מקביל' (Parallel Re-Framing): מסגור מחדש של חלל הטרור כחלל לאומי ובמקביל מסגור מחדש של חללי צה"ל כמי שאינם משתייכים כולם לדימוי ההרואי-פרודוקטיבי. פעולה זו התבטאה בנסיבות שבהן הציגו הוריהם של חללי טרור (בייחוד הקבוצה המכונה 'שלושת האבות', מקימי עמותת 'ארץ זוכרת יושביה') מקרים רבים שבהם חללים צבאיים נפלו בנסיבות אזרחיות טהורות (מנדלבץ, קרמן וצור 2004).

23 למשל הארגון Parents Circle – Families Forum, ראו: www.theparentscircle.com

תובנות אלה עשויות להוביל את חוקרי השיקום והרווחה לבחון את מקומו של הצבא בשדה זה כעוד המחשה להשפעתו הרבה גם מחוץ למגרשים המיועדים לו. כל עוד הקרבה לביטחון ולצבאיות היא שתמסגר את מעמדם של פרטים, לרבות חללים, נראה שתימשך תביעתן של משפחות חללי הטרור למסגור מחודש של קרבן במקביל לתשוקתן להסתייע במערך השיקום של משרד הביטחון בשל המשמעות הסמלית המקופלת בכך.

תרבות פוליטית והחקר של הרווחה, השיקום והאבדן

בקרב העוסקים בחקר האבדן מוכרת קריאתו של טוני וולטר – מי שמזוהה עם החדרת דיסציפלינת הרב-תרבותיות לתחום – ללמוד את מערך הנורמות והערכים המקבעים את התנהגות האבלים הרצויה בכל חברה וחברה (Walter 2009). מאמר זה מתייך למסורת מקבילה, המעוניינת לראות במציאות השיקומית תוצר של המצב התרבותי-אידאולוגי, שהרי כל מעשה טיפולי מקפל בתוכו את העמדות התרבותיות-אידאולוגיות של ההגמוניה (Rivera 2002).²⁴

בהקשר זה אזכיר את הלנתם של הקטור בטנקורט וסטיבן לופז על היעדרו הבולט של חקר התרבות משדה הפסיכולוגיה.²⁵ קבלת אתגר זה איננה רק, כמו שטוענים השניים, קריאה לפעולה של חוקרים, אלא עשויה להזמין הרחבה של תפיסת התפקיד של העובדים הסוציאליים ופעילי השיקום, שכן שירותי הרווחה הם בהגדרתם זרוע מבצעת של פעולות ההכלה וההדרה החברתיות (Dean 1997). עובדי השיקום הם לאמתו של דבר 'זמי תרבות וולונטריים', המשעתקים, שלא במודע, תמות תרבותיות-פוליטיות הגמוניות,²⁶ וככאלה הם אינם מייצגים רק את עצמם ואינם נשענים רק על הלגיטימציה המקצועית שלהם, אלא מייצגים סדר חברתי-פוליטי הבא להשריש טקסים ולשעתק מציאות פוליטית (Bourdieu 1991: 115). רגישות לממדים הסמליים-פוליטיים תאפשר פרשנות מדויקת יותר של ההתנגדות שמגלות אחדות ממשפחות חללי הטרור לקבל טיפול מטעם המוסד לביטוח לאומי וכן לפענח את אי-שביעות רצונן ממעמדן בהנצחה הממלכתית, שיש לו השלכות שיקום מובהקות.

24 בשל תובנה זו כינה טימותי מיטשל את מדיניות השיקום 'מטפורות יום-יומיות של כוח' (Everyday) (Mitchell 1990) (metaphors of power).

25 'The study of culture has largely been ignored in mainstream psychology and is often seen as the domain in cross cultural psychology [...] Even in area such as social psychology in which the importance of variables as norms and values is particularly obvious, there is a little regard for the cultural nature of such variables. On the other hand, cross-cultural psychology normally segregated from mainstream psychology' (Betancourt and Lopez 1993: 632)

26 בורדיה מכנה אותם 'מייצגים מוסמכים' (Authorized Representatives) – פועלים בשדה שבעשייתם מייצגים את הסדר החברתי ומאשררים אותו.

זאת ועוד, עובדי השיקום בביטוח הלאומי יכולים לבחור את דרך פעולתם: הם יכולים לפעול כסוכני תרבות הפועלים מתוך פרדיגמת ההנצחה הקיימת; והם יכולים לקדם שינויים בתרבות הפוליטית, בין השאר דה-מיליטריזציה, בחזקת ניסיון 'להעמיד בסימן שאלה את המסגרת הלאומית', קרי לפעול למזעור עצמתו של המוסד הצבאי והעתקת הגיונו לשדות אזרחיים (Smyth 2004). תהליך זה עשוי להביא לידי ביטול המדרג החברתי (Gole 1997) והסרת תחושת השוליות של קבוצות 'השכול האזרחי', לרבות משפחות חללי הטרור.

לעתיד אוכל רק לציין כי ראוי שהמדינה תשקול להקים מסגרת נפרדת לאזרחים שנהרגו על רקע לאומי, אם במלחמה ואם בפעולות איבה, שתהיה חלק ממוסד ייחודי שיטפל בכלל הנכים וכן במשפחות של חללי מערכות ישראל לרבות חייליה, שוטריה, כבאיה ואזרחיה שנפגעו בנסיבות לאומיות. זאת כמובן בלי לבטל את השוני בין האזרחים, החיילים ושאר הזהויות שירכיבו את הקהילייה שתכונס תחת מטרייה סמלית זו. חללי העימותים ומלחמות העתיד יהיו בעיקרם אזרחים ולא חיילים (Jollimore 2007), שכן כבר כיום יותר ויותר מקרבנות העימותים המזוינים בעולם הם מה שמכונה 'אוכלוסיות לא מעורבות' ו'לא לוחמות'. מצב זה ידרוש פיתוח כלים להתמודדות עם השכול האזרחי לא רק בהיבט השיקומי-מסורתי או הרפואי-פעולי, אלא אף הסמלי-פוליטי, שכן האזרח, ולא רק החייל, יהיה מי שיתמודד עם אתגרי הביטחון של מדינתו. אם מדינת הלאום מבקשת לשמר את שיח השכול נאמן לאתוס הלאומי, עליה לפעול כך שהמתמודדים עם האבדן במלחמות – האזרחים – יחוו שאבדנם הוא לאומי, לא חסר יוקרה, וכי הם עצמם אינם 'שכולים מדרגה שנייה' (Horchler and Morris 1994: 72).

מקורות

- אליחי, ח', 14.7.1982. מכתב למערכת, הארץ.
- ארכיון הנצחת החייל, 12.1.1998. תיק אנדרטת נפ"א, סיכום דיון על האנדרטה. בג"ץ 4763/97 מריאנה חכים נ' המועצה המקומית מזכרת בתיה, פ"ד נב(1) 35 (1997), עמ' 39-44.
- בר-נרב, א', 2007. 'אבדן בן זוג והמודל הדו-מסלולי לשכול', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- גוטמן, מ', 1979. 'שלושה אופני התערבות במשפחות שכולות', ביטחון סוציאלי, 17, עמ' 138-146.
- גל, ג', 2002. 'עקרונות הפיצוי במערכת הביטחון הסוציאלי לאנשים עם מוגבלות בישראל והשלכותיה', עבודה, חברה ומשפט, 9, עמ' 115-134.
- גנור, א', 26.5.2011. 'אמץ קבר: התכנית החינוכית החדשה של גדעון סער', עכבר העיר, גרסת אינטרנט: http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1057,209,60932.aspx (אוחזר ביולי 2012).

- דביר, נ', 25.4.2010. 'אדריכלות עם שכול', עכבר העיר, גרסת אינטרנט: http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1042,209,48592.aspx (אוחזר ביולי 2012).
- דגלס, מ', 2010. טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו (תרגמה מאנגלית יעל סלע), רסלינג, תל אביב.
- דרורי, ז' וא' לבל, תשס"ה. 'יחסי הציבור של המוות': עימותי זיכרון באתר ההנצחה הלאומי "מוזיאון הר-איתן", תרבות דמוקרטית, 9, עמ' 49-84.
- הכנסת 1973. 3.1. ישיבת ועדת העבודה של הכנסת, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1973. 31.1. פרוטוקול ישיבה של ועדת העבודה של הכנסת, הכנסת השביעית, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1973. 4.2. ישיבת ועדת העבודה של הכנסת, דיון בחוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1977. 21.2. דיון בחוק הגמלאות לנפגעי פעולות איבה, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1982. 21.1. פרוטוקול ישיבת ועדת העבודה והרווחה, הכנסת העשירית, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1982. 10.5. דיון בחוק הרשויות המקומיות – פטור מארנונה לחיילים נפגעי מלחמה ושוטרים, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1982. 27.7. פרוטוקול ישיבת ועדת העבודה והרווחה של הכנסת, הכנסת העשירית, ארכיון הכנסת.
- הכנסת, 1994. 1.11. דיון בחוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, ארכיון הכנסת.
- המוסד לביטוח לאומי, 1976-2006. ארכיון הביטוח הלאומי, תיקי נפגעי איבה: 13-178/880-2006-1976 שנים.
- המוסד לביטוח לאומי, 2009. ריאיון עם מנהל אגף נפגעי פעולות איבה, הביטוח הלאומי, ירושלים, מרס, המוסד לביטוח לאומי, 2011.
- המוסד לביטוח לאומי, 2011. תגמולים למשפחות הנספים בפעולות האיבה, ירושלים.
- הרן-קייזר, ס', ללא תאריך. מכתב לא מתוארך למערכות העיתונים.
- הרן-קייזר, ס', 1998. מכתב מסמדר הרן לשר משה קצב, פברואר, ארכיון אישי.
- הרן-קייזר, ס', 2000. 5.5. 'המלחמה על הזיכרון', טור אורח במדורו של יאיר לפיד 'לא סופי', מעריב, עמ' 6.
- הרצל, ב"ז, 1899, 28 באפריל. מכתב לסולטן התורכי.
- הררי, י', 2005. 4.5. יוסק'ה הררי בשם הנהלת ארגון 'יד לבנים' ליונה יהב, ראש עיריית חיפה, ארכיון עיריית חיפה, הנצחה, התכתבויות.
- וייס-גל, ע', 2005. 'העבודה הסוציאלית בראי הביקורת', חברה ורווחה, 25, 2, עמ' 249-281.
- ועדת מלץ, 2000. הוועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור בראשותו של שופט בית המשפט העליון בדימוס יעקב מלץ, משרד ראש הממשלה, ירושלים.
- יד לבנים, 2005. 21.6. 'עמדת יד לבנים בנושא נפגעי פעולות איבה', נייר עמדה רשמי שהועבר למערכות עיתונים ולחברי כנסת, ארכיון יד לבנים.

- ינאי, א', 1993, 'הסיוע לאזרחים נפגעי פעולות איבה', ביטחון סוציאלי, 40, עמ' 35-53.
ינאי א', 2007. 'נפגעי איבה בישראל: אתגרים בהגשת טיפול וסיוע', ביטחון סוציאלי, 73, עמ' 11-39.
- כפיר, נ', 1976. 'ההיבט השיקומי של ההנצחה', בתוך: א' שמיר (עורכת), ההנצחה ומשמעותה, משרד הביטחון, המחלקה להנצחת החייל ואגף השיקום, תל אביב, עמ' 16-21.
- לבל, א', 2008. הדרך אל הפנתיאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, ירושלים.
- לבל, א', בהכנת. 'אבדן לא מוקר: שכול אנטי-הגמוני ומסגור מחדש של טראומה', בתוך: ה' שנון-קליין וש' קרייטלר (עורכות), טנטולוגיה היום: מחקרים באבדן, שכול ומוות. ליסק, מ', 1997. 'אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית?', עיונים בתקומת ישראל, 7, עמ' 651-661.
- מבקר המדינה, 1989. דו"ח שנתי 39 לשנת 1988, משרד מבקר המדינה, ירושלים.
מבקר המדינה, 2003. דו"ח שנתי 54 לשנת 2003, משרד מבקר המדינה, ירושלים.
מונטרסקו, ד', 2009. 'ההיסטוריה של המקף: אוריינטליזם עירוני על הקו בין יפו ותל אביב', זמנים, 106, עמ' 76-93.
- מוסה, ג', 1993. הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם (תרגום מאנגלית עמי שמיר), עם עובד, תל אביב.
- מור, ק', 2011. הועדה הציבורית לבחינת זכאות לסיוע מאגפי השיקום – ועדת גורן, משרד ראש הממשלה, ירושלים.
- מנדלביץ, י', ר' קרמן ו' וצור, 2004. 'היררכיית השכול – יש דבר כזה', נייר עמדה – כנס שדרות לחברה, אוקטובר.
- משרד האוצר, 2010. הצעת תקציב הביטחון לשנת הכספים 2010, נושאים לא מסווגים, 'הנצחה', אגף התקציבים, ירושלים.
- משרד הביטחון, 2010. דו"ח לשנת 2010, אגף ארגון בקרה ומנהל.
משרד הביטחון, 2010. ב. 'מתן תמיכות מתקציב הביטחון לגופים ולפעולות שלא למטרות רווח', אתר משרד הביטחון: http://www.mod.gov.il/pages/about_office/pdfs/H050020M.pdf
- נדב, ד', 2009. בדרכי שיקום, משרד הביטחון, תל אביב.
- נורה, פ', 1993. 'בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום', זמנים, 45, עמ' 9-28.
סוויד, ו', 5.9.2004. מכתב לזאב ראפ, משרד ראש הממשלה, ירושלים.
ספקטור-מרזל, ג', 2010. 'מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית', בתוך: ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), ניתוח נתונים במחקר איכותני, אוניברסיטת בן-גוריון כנגב, באר שבע, עמ' 63-96.
- עזריהו, מ', 1995. "'ההלך' – ברדתך לנגב זכור אותנו": האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת: מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות', עיונים בתקומת ישראל, 5, עמ' 336-363.

http://www.israelhayom.co.il/ עמרוסי, א', 22.6.2012. 'חותמת כשר', ישראל היום: site/newsletter_article.php?id=18435&newsletter=22.06.2012
 פארן, ג', ע' פדהצור וא' פרלינגר, 2005. התמודדות מול טרור בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
 פייגה, מ', 2010. 'האנדרטה לאסון המסוקים ופרדוקס הפרטת ההנצחה של חללי הלאום', עיונים בתקומת ישראל, 20, עמ' 143-122.
 פלוריאן, ו', ר' מלקינסון וא' כשר, 1999. 'זכויות ושירותים למשפחות שכולות בישראל: סקר דעת קהל', חברה ורווחה, 19, עמ' 432-417.
 צור, י', י' מנדלביץ ור' וכרמי, 2006. 'היעלמות אזכור חללי העורף מהשיח הציבורי', אתר מאמרים: www.mamarim.co.il/565454/tzur;kjghi (אוחזר ביולי 2011).
 קידר, נ', 1.5.2006. 'מלחמות השכול (סרט תיעודי בערוץ יס דוקו).
 קלון, י', 2001. 'נפגעי הטרור וועדות הביטוח הלאומי – פנומנולוגיה של שיקום, המרכז למדיניות חברתית, תל אביב.
 רוברמן, ס', 2005. 'זיכרון בהגירה: חיילי הצבא האדום בישראל, מאגנס, ירושלים.
 רוזנטל, ר', 23.5.2004. 'השכול האזרחי', מעריב.
 שביט, א', 9.2.2004. 'לא טוב ליהודים', הארץ.
 שמיר, א', 1996. 'הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, עם עובד, תל אביב.
 שמיר, א', 2003. 'לבל יהיו כלא היו, משרד הביטחון, תל אביב.
 שפירו, ש', מ' שרר, נ' קורין-לנגר וע' וייס, 2002. 'התפתחות מקצוע העבודה הסוציאלית בישראל', חברה ורווחה, 22, עמ' 152-135.
 שפר, ג', א' ברק וע' אורן, תשס"ו. 'צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, כרמל, ירושלים.
 שרגא, נ', 22.5.1997. 'ללא מדים', הארץ.

- Agamben, G., 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford University Press, Stanford CA.
- Alan, P. and T. Alan, 1994. *Story Re-Visions: Narrative Therapy In Postmodern World*, Guilford Press, New York.
- Almog, O., 2000. *The Sabra: The Creation of the New Jew*, University of California Press, Berkeley CA.
- Barrera, M. et al., 2007. 'Patterns of Parental Bereavement Following the Loss of a Child and Related Factors', *Omega*, 25, 2, pp 145-167.
- Baudrillard, J., 2001. *Selected Writings*, Polity, Cambridge.
- Ben-Eliezer, U., 1995. 'Constructing Identity: A Nation-in-Arms: State, Nation, and Militarism in Israel's First Years', *Comparative Studies in Society and History*, 37, pp. 264-285.

- Ben-Eliezer, U., 1998. *The Making of Israeli Militarism*, Indiana University Press, Bloomington IN.
- Bento, R., 1994. 'When the Show Must Go On: Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow', *Journal of Managerial Psychology*, 9, 6, pp. 35-56.
- Beres, L. R., 1999. 'Israel after Fifty', *Connecticut Journal of International Law*, 14, pp. 27-51.
- Betancourt, H. and S. R. Lopez, 1993. 'The Study on Culture, Ethnicity and Race in American Psychology', *American Psychologist*, 48, 6, pp. 629-637.
- Bourdieu, P., 1984. *Distinction: A Social Critique of the Stratification of Taste*, Harvard University Press, Cambridge MA.
- Bourdieu, P., 1991. 'Authorized Language', in: Idem (ed.), *Language and Symbolic Power*, Harvard University Press, Cambridge MA, pp. 107-116.
- Bryson, B., 1996. 'Anything But Heavy Metal: Symbolic Exclusion and Music Dislikes', *American Sociological Review*, 61, 5, pp. 884-899.
- Butcher, A., 2002. 'A Grief Observed: Grief Experiences of East Asian International Students Returning to their Countries of Origin', *Journal of Studies in International Education*, 6, 4, pp. 368-435.
- Butler, J., 2009. *Frames of War: When is Life Grievable?*, Verso, London.
- Carmi, S. and H. Rosenfeld, 1999. 'The Emergence of Militaristic Nationalism in Israel', *International Journal of Politics, Culture and Society*, 3, 1, pp. 5-49.
- Castles, S., 2005. 'Nation and Empire: Hierarchies of Citizenship in New Global Order', *International Politics*, 42, pp. 203-224.
- Castles, S. and A. Davidson, 2000. *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*, Routledge, New York NY.
- Cnaan, R. A. and S. C. Boddie, 2002. 'Charitable Choice and Faith Based Welfare: A Call for Social Work', *Social Work*, 47, 3, pp. 224-235.
- Cowgill, R., 2011. 'Canonization Remembrance: Music for Armistice Day at the BBC, 1922-1927', *First World War Studies*, 2, 1, pp. 75-107.
- Crant, J. M., 2000. 'Proactive Behavior in Organization', *Journal of Management*, 28, 3, pp. 435-462.
- Dagger, R., 2002. 'Republican Citizenship', in: E. F. Isin and B. S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies*, Sage, London, pp. 145-158.
- Danieli, Y., 1995. 'Preliminary Reflections from Psychological Perspective', in: N. J. Kritz (ed.), *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, U.S. Institute of Peace Press, Washington DC, pp. 196-213.

- Davisovitch, N. and R. Zalashik, 2007. 'Recalling the Survivors: Between Memory and Forgetfulness of Hospitalized Holocaust Survivors in Israel', *Israel Studies*, 12, 2, pp. 145-163.
- Dean, H., 1997. 'The Juridification of Welfare: Strategies of Discipline and Resistance', in: A. Kjonstad and J. Wilson (eds.), *Law, Power and Poverty*, CROP Publication, Bergen.
- Degloma, T., 2009. 'Expanding Trauma through Space and Time', *Social Psychology Quarterly*, 72, 2, pp. 105-122.
- Doka, J. K., 1989. 'Disenfranchised Grief', in: Idem (ed.), *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow*, 2, Lexington Books, Lexington MA.
- Doka, J. K. (ed.), 2002. *Disenfranchised Grief: New Directions, Challenges, and Strategies for Practice*, Research Press, Champion IL.
- Dumais, S. A., 2000. 'Cultural Capital, Gender, and School Success: The Role of Habitus', *Sociology of Education*, 75, 1, pp. 44-68.
- Duverger, M., 1972. *Political Parties*, Methuen, London.
- Eyre, A., 2007. 'Remembering: Community, Commemoration after Disaster', in: *Handbook of Disaster Research*, pp. 441-455.
- Foucault, M., 2006 [1964]. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, Vintage, New York NY.
- Friedman-Peleg, K. and Y. Billu, 2011. 'From PTSD to National Trauma: The Case of the Israel Trauma Center for Victims of Terror and War', *Transcultural Psychiatry*, 48, 4, pp. 416-436.
- Gal, J. and M. Bar, 2000. 'The Needed and the Needy: The Policy Legacies of Benefits for Disabled Veterans in Israel', *Journal of Social Policy*, 29, pp. 577-598.
- Gamson, W. A. and K. E. Lasch, 1981. *The Political Culture of Social Welfare*, CRSO Working Paper Num. 242, Center of Research on Social Organization, University of Michigan MI.
- Gillies, J. and R. A. Niemeyer, 2006. 'Loss, Grief and the Research for Significance: Toward a Model of Meaning Reconstruction in Bereavement', *Journal of Constructivist Psychology*, 19, pp. 31-65.
- Girard, R., 1979, *Violence and the Sacred*, Johns Hopkins University Press, Baltimore MD.
- Goerdel, H. T., 2005. 'Taking Initiative: Proactive Management and Organizational Performance in Networked Environments', *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16, 3, pp. 351-367.
- Gole, N., 1997. 'The Gendered Nature of the Public Sphere', *Public Culture*, 10, 1, pp. 61-81.

- Gordon, C., 1991. 'Governmental Rationality: An Introduction', in: G. Burchell, C., Gordon and P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago University Press, Chicago IL, pp. 1-51.
- Green, N., 2002. 'On the Move: Technology, Mobility, and the Mediation of Social Time and Space', *The Information Society*, 18, pp. 281-292.
- Greenblat, S., 1980. *Renaissance Self Fashion: From More to Shakespeare*, University of Chicago Press, Chicago IL, p. 13.
- Griffin, M. A., S. D. Parker and C. M. Mason, 2010. 'Leader Vision and the Development of Adaptive and Proactive Performance: A Longitudinal Study', *Journal of Applied Psychology*, 95, 1, pp. 174-182.
- Groseclose, T. and N. McCarty, 2001. 'The Politics of Blame: Bargaining before an Audience', *American Journal of Political Science*, 45, 1, pp. 100-119.
- Grout, L. A. and B. D. Romanoff, 2000. 'The Myth of the Replacement Child: Parent's Stories and Practices After Perinatal Death', *Death Studies*, 24, pp. 93-114.
- Gurr, T. R., 1968. 'A Casual Model of Civil Strife', *American Political Science Review*, 62, pp. 1104-1124.
- Guru, S., 2010. 'Social Work and the War on Terror', *British Journal of Social Work*, 40, 1, pp. 272-289.
- Gusfield, J., 1963. *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement*, University of Illinois Press, Urbana IL.
- Halbwachs, M., 1992. *On Collective Memory*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 21-28, 167-189.
- Hamber, B. and R. A. Wilson, 2002. 'Symbolic Closure through Memory, Reparation and Revenge in Post-Conflict Societies', *Journal of Human Rights*, 1, 1, pp. 35-53.
- Handelman, D., 1985. 'Charisma, Liminality and Symbolic Types', in: E. Cohen, M. Lissak and U. Almagor (eds.), *Comparative Social Dynamics*, Westview press, Boulder CO, pp. 346-359.
- Handelman, D., 2004. *Nationalism and the Israeli State: Bureaucratic Logic in Public Events*, Berg, Oxford and New York.
- Harvey, J. H., 1996. *Embracing their Memory: Loss and the Social Psychology of Story-Telling*, Allyn and Bacon, Needham Hights MA.
- Hastings, S. O., G. W. Musambira and J. D. Hoover, 2007. 'Community as a Key Healing after the Death of a Child', *Communication and Medicine*, 4, 2, pp. 153-163.

- Hastings, S. O., G. W. Musambira and J. Hoover, 2007. 'Community as a Key to Healing after the Death of a Child', *Communication and Medicine*, 4, 2, pp. 153-163.
- Hedtka, L. and J. Winslade, 2005. 'The Use of the Subjunctive in Remembering Conversations with Those Who Are Grieving', *Omega*, 50, 3, pp. 197-215.
- Hobsbawm, E. 1983. 'The Mass Production of Tradition: Europe 1870-1914', in: E. Hobsbawm and T. Ranger (eds.), *The Invention of Culture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hobsbawm, E. and T. Ranger (eds.), 1983. *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hooks, B., 1997. 'Violence in Intimate Relationship: A Feminist Perspective', in: L. Otoole and J. R. Schiffman (eds.), *Gender Violence: Interdisciplinary Perspective*, New York University Press, New York, pp. 279-284.
- Horchler, J. N. and R. R. Morris, 1994. *The AIDS Survival Guide: Information and Comfort for Grieving Family and Friends and Professionals Who Seek to Help Them*, AIDS Educational Services, Hyattsville MD.
- Jhangiani, R., 2010. 'Psychological Concomitants of the 11 September 2011 Terrorist Attacks: A Review', *Behavioral Science of Terrorism and Political Aggression*, 2, 1, pp. 38-69.
- Johnston, H., 1995. 'A Methodology for Frame Analysis: From Discourse to Cognitive Schemata', in: H. Johnston and B. Klandermans (eds.), *Social Movements and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis MN, pp. 217-246.
- Jollimore, T., 2007. 'Terrorism, War and the Killing of the Innocent', *Ethical Theory Moral Practice*, 10, pp. 353-372.
- Kauffman, J., 1994. 'Mourning and Mental Retardation', *Death Studies*, 18, 3, pp. 257-271.
- Kertzer, D. I., 1988. *Rituals, Politics and Power*, Yale University Press, New Haven CT.
- Khazanov, A. M., 2008. 'Whom to Mourn and Whom to Forget? (Re)constructing Collective Memory in Contemporary Russia', *Politics, Religion and Ideology*, 9, 2-3, pp. 293-310.
- Kimmerling, B., 1993. 'Patterns of Militarism in Israel', *European Journal of Sociology*, 34, pp. 109-202.
- Lambert, P. and R. Mallett, 2007. 'Introduction: The Heroisation-Demonisation Phenomenon in Mass Dictatorship', *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8, 3-4, pp. 453-463.

- Lebel, U., 2011. 'Militarism versus Security? The Double-Bind of Israel's Culture of Bereavement and Hierarchy of Sensitivity to Loss', *Mediterranean Politics*, 16, 3, pp. 365-384.
- Lebel, U., forthcoming. 'Counter-Hegemonic Bereavement, Un-Honored Grief and Reframing Loss – A Study in Political Psychology of Bereavement, Loss and Trauma: The Case of Terror Casualties' Families' Politics of Belonging', in: T. Van Leeuwen and M. Brouwer (eds.), *Psychology of Trauma*, Nova Publishers, Hauppauge NY.
- Lebel, U. and N. Romel, 2009. 'The Emotional Re-Engineering of Loss: On the Grief-Anger-Social Action Continuum', *Political Psychology*, 30, 5, pp. 669-691.
- Lee, C., 2007. 'Visual Stalinism from the Perspective of Heroisation', *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8, 3-4, pp. 503-521.
- Levav, I., Y. Friedlander, J. Kark and E. Peritz, 1988. 'An Epidemiological Study of Mortality Among Bereaved Parents', *New England Journal of Medicine*, 319, pp. 457-461.
- Levy, Y., 2010a. 'How the Military's Social Composition Affects Political Protest: The Case of Israel', *Peace and Change*, 35, 1, pp. 123-145.
- Levy, Y., 2010b. 'The Clash between Feminism and Religion in the Israeli Military: A Multilayered Analysis', *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 17, 2, pp. 185-209.
- Lewis-Herman, J., 1992. *Trauma and Recovery*, Basic Books, New York, pp. 92-96.
- Lockwood, D., 1992, *Solidarity and Schism*, Clarendon Press, Oxford.
- Marinova, S., 2002. 'Are all Good Soldiers Behaviors the Same?', *Journal of Business Research*, 55, 1, pp. 1-15.
- Marshall, R. D. and E. G. Suh, 2003. 'Contextualizing Trauma: Using Evidence-Based Treatments in a Multicultural Community After 9/11', *Psychiatric Quarterly*, 74, 4, pp. 401-420.
- Mathes, C., 2006. *And a Sword Shall Pierce Your Heart: Moving from Despair to Meaning After the Death of a Child*, Chiron Publication, Wilmette IL.
- Matthews, L. T. and S. J. Marwit, 2006. 'Meaning Reconstruction in the Context of Religious Coping: Rebuilding the Shattered Assumptive World', *Omega*, 53, 1-2, pp. 87-104.
- McKenna, B., 2004. 'Critical Discourse Studies: Where to From Here?', *Critical Discourse Studies*, 1, 1, pp. 9-39.
- Meoti, G., 2010. *A New Shoah: The Untold Story of Israel's Victims of Terrorism*, Encounter Books, New York and London.

- Mitchell, T., 1990. 'Everyday Metaphors of Power', *Theory and Society*, 19, pp. 545-577.
- Morgan, P., 2009. "'I Was There Too": Memories of Victimhood in Wartime Italy', *Modern Italy*, 14, 2, pp. 217-231.
- Moscovici, S., 1984. 'The Phenomenon of Social Representations', in: R. M. Farr and S. Moscovici (eds.), *Social Representations*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 3-69.
- Murphy, R., 1984. 'The Structure of Closure: A Critique and Development of the Theories of Weber, Collins and Parkin', *British Journal of Sociology*, 35, 4, pp. 547-567.
- Murphy, S. A. et al., 1999. 'PTSD among Bereaved Parents following the Violent Deaths of their 12-28-Year-old Children: A Longitudinal Prospective Analysis', *Journal of Traumatic Stress*, 12, pp. 273-291.
- Neimeyer, R. A., 1998. *Narrative Strategies in Grief Coping*, McGraw-Hill, New York.
- Neimeyer, R. A., 2001a. 'The Language of Loss: Grief Therapy as a Process of Meaning Reconstruction', in: Idem (ed.), *Meaning Reconstruction and the Experience of Loss*, American Psychological Association, Washington DC, pp. 261-292.
- Neimeyer, R. A., 2001b. 'Reauthoring Life Narratives: Grief Therapy as Reconstruction', *Israel Journal of Psychiatry*, 38, pp. 171-183.
- Neimeyer, R. A., 2006. 'Complicated Grief and the Quest for Meaning: a Constructivist Contribution', *Omega*, 52, pp. 37-52.
- Neimeyer, R. A. and A. E. Stewart, 1996. 'Trauma, Healing and the Narrative Employment of Loss', *Families in Society*, 77, pp. 360-375.
- Neimeyer, R. A. and A. E. Stewart, 2000. 'Constructivist and Narrative Psychotherapies', in: C. R. Snyder and R. E. Ingram (eds.), *Handbook of Psychological Change*, Wiley, New York, pp. 337-357.
- Neimeyer, R. A., H. G. Prigerson and B. Davies, 2006. 'Mourning and Meaning', *American Behavioral Scientist*, 46, pp. 235-251.
- Nicholson, L., 1996. 'Identity and the Politics of Recognition', *Constellations*, 3, 1, pp. 1-16.
- Orr, J. J., 2001. *The Victim as Hero: Ideologies of Peace and National Identity in Postwar Japan*, University of Hawai'i Press, Honolulu, Hawaii.
- Parker, S. K., U. K. Bindi and K. Strauss, 2010. 'Making Things Happen: A Model of Proactive Motivation', *Journal of Management*, 38, 4, pp. 827-856.

- Peled, Y., 2008. 'The Evolution of Israeli Citizenship: An Overview', *Citizenship Studies*, 12, 3, pp. 335-345.
- Rimmerman, A. and T. Araten-Bergman, 2010. 'Victims of Hostile Acts in Israel and the United States: Comparable Policy Review', *Journal of Comparative Policy*, 12, 3, pp. 251-274.
- Rivera, M., 2002. 'Linking the Psychological and the Social: Feminism, Poststructuralism and Multiple Personality', in: M. Dimen and V. Goldner (eds.), *Gender in Psychoanalytic Space: Between Clinic and Culture*, Other Press, New York, pp. 331-352.
- Rosenhek, Z., 1999. 'The Exclusionary Logic of the Welfare State: Palestinian Citizens and the Israeli Welfare State', *International Sociology*, 14, 2, pp. 195-215.
- Rousseau, J. J., 1968. *The Social Contract and Discourses*, Everyman's Library, London, pp. 262-263.
- Rudrum, D., 2005. 'From Narrative Representation to Narrative Use: Towards the Limits of Definition', *Narrative*, 13, 2, pp. 195-204.
- Rynearson, E. K. (ed.), 2006. *Violent Death: Resilience and Intervention Beyond the Crisis*, Routledge, New York.
- Sandler, T., 1992. *Collective Action: Theory and Applications*, University of Michigan Press, Ann Arbor MI.
- Schacter, D., 1997. 'Memory Distortion: History and Current Status', in: Idem (ed.), *Memory Distortion: How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past*, Harvard University Press, Cambridge MA, pp. 1-48.
- Scott, J., 1996. *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*, Polity Press, Cambridge.
- Shapiro, E. R., 2002. 'Family Bereavement after Collective Trauma: Private Suffering, Public Meanings, and Cultural Contexts', *Journal of Systematic Therapies*, 21, pp. 81-92.
- Sheffer, G. and O. Barak (eds.), 2010. *Militarism and Israeli Society*, Indiana University Press, Bloomington IN.
- Skalnik, P., 1996. 'Ideological and Symbolic Authority: Political Culture in Nanun, Northern Ghana', in: H. J. M. Claessen and J. G. Oosten (eds.), *Ideology and the Formation of Early States*, Brill, Leiden, pp. 84-98.
- Smyth, M., 2004. 'The Process of Demilitarization and the Reversibility of the Peace Process in Northern Ireland', *Terrorism and Political Violence*, 16, 3, pp. 544-566.

- Soysal, Y., 1997. 'Changing Parameters of Citizenship and Claims Making: Organized Islam in European Public Spheres', *Theory and Society*, 26, pp. 509-527.
- Stroebe, M. S. and H. Schut, 2001. 'Meaning Making in the Dual Process Model of Coping with Bereavement', in: R. A. Neimeyer (ed.), *Meaning Reconstructing and the Experience of Loss*, American Psychological Association, Washington, DC, pp. 116-134.
- Suchman, M. C., 1995. 'Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approach', *Academic of Management Review*, 20, 3, pp. 571-610.
- Thoits, P. A., 1990. 'Emotional Deviance: Research Agendas', in: T. D. Kamper (ed.), *Research Agendas in the Sociology of Emotions*, State University of New York Press, Albany NY, pp. 180-206.
- Thomas, L. M., 1999. 'Suffering as a Moral Beacon: Blacks and Jews', in: H. Flanzbaum (ed.), *The Americanization of the Holocaust*, Johns Hopkins University Press, Baltimore MD, pp. 198-231.
- Tschannen, O., 1991. 'The Secularization Paradigm: A Systematization', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30, 4, pp. 394-415.
- Van-Leeuwen, T., 2007. 'Legitimation in Discourse and Communication', *Discourse and Communication*, 1, pp. 91-112.
- Walter, T., 2009. 'Mourners and Mediums', *Bereavement Care*, 27, 3, pp. 47-50.
- Watkins, N., F. Cole and S. Weidemann, 2010. 'The War Memorial as Healing Environment: The Psychological Effect of the Vietnam Veterans Memorial on Vietnam War, Combat Veterans' Posttraumatic Stress Disorder Symptoms', *Environment and Behavior*, 42, 3, pp. 351-375.
- Wegner, B., 1992. 'Concepts and Measurements of Prestige', *Annual Review of Sociology*, 18, pp. 253-280.
- Westhusing, T., 2003. 'A Beguiling Military Virtue: Honor', *Journal of Military Ethics*, 2, 3, pp. 195-212.
- Worden, J. W., 2003. *Grief Conseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner* (3rd ed.), Brunner-Routledge, New York.
- Yanow, D., 1996. *How Does a Policy Mean? Interpreting Policy and Organizational Actions*, Georgetown University Press, Washington.
- Young, J. E., 1993. *The Texture of Memory*, New Haven and London.
- Zehfuss, M., 2009. 'Hierarchies of Grief and the Possibility of War: Remembering UK Fatalities in Iraq', *Millennium*, 38, 2, pp. 419-440.
- Zizek, S., 1989, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, London.